

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ SADƏ
CÜMLƏNİN SİNTAKTİK SEMANTİKASI**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasov**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin "Müasir Azərbaycan dili" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

akademik

Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponətlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasimov

filologiya elmləri doktoru, professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Baloqlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Şirin oğlu Kazimov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Sadə cümlənin mənalı toplusunun öyrənilməsi sintaksisin maraqlı tədqiqat sahələrindən biridir. Sintaksisə həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində bu sahə ilə bağlı ara-sıra müəyyən fikirlərə təsadüf edilsə də, indiyə kimi problem ayrıca sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Halbuki zəngin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərə malik sadə cümlənin bu aspektdən tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Müəyyən qrammatik formaya malik olan cümlə hər bir dilin daxili inkişaf qanununa əsasən formalaşır. Söz və ya söz birləşmələrinin sadəcə mexaniki yığımindan ibarət olmayan cümlə müəyyən qrammatik qaydalar əsasında formalaşır. Dilin əsas vahidi kimi cümlə bir neçə mühüm komponentlərin vəhdətindən ibarətdir. Hər şeydən əvvəl, cümlə zahiri formanın – strukturun və daxili formanın – mənanın vəhdətindən təşkil edilir. Belə semantik istiqamətlərin vahid aspektdən tədqiqi işin aktuallığının təzahürü kimi dəyərləndirilməyə layiqdir. Çünki bu cür mühüm komponentlər cümlənin bütün dillər üçün universal olan mahiyyətinin təzahürüdür. Ümumiyyətlə, sintaksisdə elə kateqoriyalar var ki, onların dəqiqləşdirilməsində struktur cəhət dominant rol oynayır. Elə sahələr vardır ki, onun müəyyən edilməsində semantik cəhət prioritet təşkil edir. Bir sıra bölgələr də mövcuddur ki, orada struktur və semantik istiqamətlər qismən birgə şəkildə təzahür edir ki, bunların sistemli araşdırılması dilçiliyin qarşısında duran mühüm və aktual məsələlərdəndir.

Bilmək lazımdır ki, müxtəlif cümlə konstruksiyasına aid struktur (eləcə də sadə cümlə strukturu) mənasız ola bilmədiyi kimi, semantika da müəyyən struktura malikdir. Bir sözlə, hər bir semantik məsələ özünəməxsus strukturla, struktur cəhət isə müvafiq semantika ilə bağlıdır. Bu dialektik vəhdət bütün zamanlarda dilçilik nəzəriyyəsinin əsas istiqamətini təşkil etməklə aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Azərbaycan dilçiliyində cümlənin formal-qrammatik

xüsusiyyətləri qrammatika elminin formal qrammatika sahəsində aparılan tədqiqatları sayəsində kifayət qədər araşdırılmış və struktur əlamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Mənanı qətiyyənlə nəzərə almayan, cümlənin yalnız forması ilə məşğul olan formal qrammatika çərçivəsində həyata keçirilən araşdırmalar əsasında çoxsaylı tədqiqat əsərləri, dissertasiya, dərslik, dərs vəsaitləri və monoqrafiyalar yazılmışdır.

Cümlələrin quruluşunu və dəyişmə qaydalarını paradigmatik planda tədqiq etmək formal qrammatikanın əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Cümlənin, habelə sadə cümlənin tədqiqinə funksional-qrammatik baxımdan yanaşma dilçiliyimizin aktual məsələlərindən biridir. Dili bir funksional sistem hesab edən funksional qrammatika cümlənin komponentlərinə münasibətdə onu icra etdiyi funksiya baxımından qiymətləndirir. Burada sinxronik tədqiqata üstünlük verilsə də, diaxronik öyrənilmə də inkar edilmir. Formal qrammatikadan fərqli olaraq, funksional qrammatikada cümlənin məna cəhətinə də diqqət və əhəmiyyət verilir. *”Strukturalistlər üçün maddi cəhətdən oxşarlıq və ya eynilik rol oynamır. Əsas məsələ mənanın fərqləndirilməsidir”*¹.

X.İ.Məmmədova, Ə.H.Cavadovun *“Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri”* əsərində yazılır: *“Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşu öyrənilərkən onun müxtəlif yaruslarına iki cəhətdən yanaşmaq tələb olunur: bunlardan birincisi, həmin dildə mövcud olan semantik imkanların məcmusu, ikincisi isə həmin imkanları reallaşdıran, müxtəlif strukturlarda ifadə edən qrammatik formalardır. Təfəkkür abstraksiyası, hissi-emosional – bir sözlə, insan ağılı ilə dərk olunmuş bütün reallıq öz maddi formasını dildə tapır”*².

Dissertasiyada sadə cümlənin bütün tiplərinin sintaktik-semantik, eyni zamanda məntiqi-qrammatik aspektdən sistemli və geniş şəkildə araşdırmaya cəlb edilməsi mövzusunun aktuallığını

¹ Veysəlli, T. Struktur dilçiliyin əsasları. / F.Veysəlli.–Bakı: Təhsil,–2005.– s. 33.

² Məmmədova, X.İ. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. / X.İ.Məmmədova, Ə.H.Cavadov. – Bakı: Mütərcim, –2000. – s. 23

əsaslandırılan cəhətlərdən sayılır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsinə gəlincə deyə bilərik ki, əslində dil iyerarxiyasının ən yuxarı mərhələsini təşkil edən sintaksisin tədqiqinin təşəkkül tarixindən keçən uzun illər ərzində dünya dilçiliyində, türkologiya və Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlə, onun müxtəlif konstruksiyaları haqqında hərtərəfli araşdırmalar aparılmışdır.

Mövzunun dünya və rus dilçiliyində tədqiqi son illərə təsadüf edir. Ümumiyyətlə, problemin tədqiqi tarixini izlədikdə ardıcıl şəkildə araşdırmaya XX əsrin 70 -80-cı illərindən başlanılması müşahidə edilir. Problemin tədqiqi ilə əlaqədar S.D.Kotsnelson, V.B.Kasayeviç və başqalarının adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu hələlik xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Lakin mətn dilçiliyi, o cümlədən aktual üzvlənmə, mətnin semantikasi və s. haqqında yazılan əsərlərdə bu məsələlərə toxunulmuşdur. Ə.Z.Abdullayevin, A.Qurbanovun, Ə.Cavadovun, Q.Kazımovun, N.Q.Cəfərovun, B.Xəlilovun araşdırmalarını bu sahədə ilk addım hesab etmək olar. Q.Kazımovun bu sahəyə həsr edilmiş ayrıca tədqiqat əsəri olmasa da, alimin “Azərbaycan dilinin tarixi”(2017) və “Müasir Azərbaycan dili, sintaksis”, IV hissə (2010) adlı əsərlərində kifayət qədər dəyərli fikirlərə rast gəlinir.

X.İ.Məmmədova və Ə.H.Cavadovun “Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri” (2000), İ.Kazımov, Q.Məşədiyevin “Sadə cümlə sintaksisi” (2021), N.Q.Cəfərovun “Azərbaycan dilində sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı” (1990), T.Müzəffəroğlunun “Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi”(2002), Ə.M.Abbasovun “Azərbaycan dilinin sadə cümlə sintaksisi (semantik təhlil)”(2006) və s. əsərlər bu sahədə görülmüş işlərə yaxşı nümunədir, lakin indiyə qədər görülməli işlərin müqabilində bunlar kifayət deyildir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlələr, predmeti isə sadə cümlənin struktur-semantik tipləri, növləri, funksiyaları və tərkib hissələrinə məxsus struktur-semantik xüsusiyyətləridir. Ümumiyyətlə,

sintaksislə bağlı bir sıra məsələlərin müəyyənləşdirilməsində struktur-semantik cəhətin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Konkret problemin tədqiqi ilə əlaqədar struktur cəhətə üstünlük verilsə də, bir sıra məsələlərin həllində isə semantik istiqamət aparıcı sayılır. Fikrimizcə, hər iki aspektin paralel öyrənilməsi daha məqsədə uyğun hesab edilir. Çünki dil forma ilə məzmunun, yəni strukturla semantikanın birgə qarşılığının təzahürüdür.

Sadə cümlə konstruksiyasına aid intonasiya əlamətləri və bu əlamətlərin dildə sabitləşmiş intonasiya formaları vasitəsilə ifadə olunması yollarının müəyyən edilməsi, sadə cümlənin struktur-semantik tiplərində subyekt-predikat əlaqələri barədə fikir və mülahizələrin sistemə salınması və təkmilləşdirilməsi də tədqiqatın predmetinin başlıca istiqamətlərindəndir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sadə cümlə üzrə sintaktik mənalara araşdırmaya cəlb etmək, onları sadə cümlənin digər struktur-semantik növləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək, sadə cümlənin paradigmlərini – struktur sxeminin formalar sistemini müəyyənləşdirərək qrafik sxem vasitəsilə əyaniləşdirmək, semantik cəhətlə bağlı indiyə qədər mübahisəli görünən məsələləri aydınlaşdırmaqdır. Göstərilən məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Sadə cümlə konstruksiyalarını ənənəvi təsnifi üzrə sintaktik-semantik aspektdən araşdırmaq, həmin cümlə tiplərindəki struktur-semantik xüsusiyyətləri müəyyən edərək müqayisəli şəkildə öyrənmək;

– Sadə cümlənin mənalara toplusunun linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil etmək, tədqiqi tarixini izləmək;

– Sadə cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında subyekt-predikat əlaqələrinin rolunu müəyyənləşdirib, subyekt-mübtəda və predikat-xəbər arasındakı məntiqi-qrammatik uzlaşmanı göstərmək;

– Azərbaycan bədii dilinin materiallarına əsasən sadə cümlənin modal və struktur-semantik əlamətlərini öyrənmək;

– Eyni strukturlu sadə cümlələrin sintaktik-semantik cəhətdən müxtəlif keyfiyyətlərə, zəngin məzmununa malik olmasını nümunələr üzərində aydınlaşdırmaq;

– Sadə cümlənin təkamül prosesini izləməklə inkişaf meyillərini və istiqamətlərini aydınlaşdırmaq;

– Danışqıda işlənmə tezliyi və stilistik imkanları baxımdan ən çevik və geniş yayılmış sadə cümlə növünü müəyyənləşdirmək ;

– Məzmununda qeyri-müəyyənlik olan cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələri qrammatik və semantik-struktur xüsusiyyətləri baxımdan təhlil etmək və sərhədlərini dəqiqləşdirmək;

– Məzmununda ümumilik olan cümlələrlə ümumi şəxslı cümlələri struktur və sintaktik-semantik xüsusiyyətləri cəhətdən müqayisəli şəkildə araşdırmaq.

– Sadə cümlənin sintaktik semantikasının formalaşmasında ifadə vasitələrinin rolunu müəyyənləşdirmək;

– Sadə cümlələrin üslubi-semantik imkanlarının genişliyini, stilistik zənginliyini və işlənmə məqamlarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada dilçiliyin ənənəvi tədqiqat metodlarından – təsviri, müşahidə, induktiv, deduktiv, sinxronik və tarixi-müqayisəli metodlardan, həmçinin sistemli təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Sintaktik semantikanın tədqiqi ədəbi dilin üslublarını müqayisə etməyə və stilistik güc və imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

- Sadə cümlənin sintaktik semantika baxımdan tədqiqi ədəbi dillə ümumxalq danışq dili arasındakı fərqli ifadə tərzini müəyyənləşdirmək üçün də maraqlı faktlar verir.

- Sadə cümlənin sintaktik semantika baxımından araşdırılması zəngin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərə malik sadə cümlənin bu aspektdən tədqiqinə böyük ehtiyac olduğunu göstərir.

- Sintaktik semantika sadə cümlənin mənalar toplusunu özündə ehtiva edir.

- Sadə cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında cüttərkiibli cümlələrdə subyekt-predikat əlaqələrinin araşdırmaya cəlb edilməsi mühüm rol oynayır.

- Müəyyən şəxslə cümlə nitqdə işlənmə tezliyi və stilistik imkanları baxımdan ən çəvik və geniş yayılmış sadə cümlə növü kimi müəyyənləşdirilir.

- Sintaktik-semantikanın tədqiqi sadə cümlədə daxiləki mənə vahidlərini bildiren semantik struktur və üzdəki formal struktur anlayışlarını dəqiqləşdirir.

- Sintaktik-semantik cəhətin araşdırmaya cəlb edilməsi sadə cümlənin mənə qruplarını – sintaktik struktur, sintaktik modal və intonasiya mənalarını hər birinin spesifikliyi baxımdan müəyyən edir.

- Sintaktik-semantik təhlil qeyri-müəyyən şəxslə və ümumi şəxslə cümlələrin tarixi təşəkkülünün məhz mübtədəsiz müəyyən şəxslə cümlə əsasında mümkün olduğunu konkretləşdirir.

- Sadə cümlənin sintaktik-semantik aspektdən tədqiqi məzmununda ümumilik olan cümlələrlə ümumi şəxslə cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri baxımdan sərhədini dəqiqləşdirir.

- Sintaktik-semantik araşdırma struktur-semantik əlamətləri cəhətdən məzmununda qeyri-müəyyənlik olan cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr problemini həll edir.

- Tədqiqat işi sadə cümlənin struktur-semantik tiplərində edilən məqsədyönlü struktur dəyişmələri əsasında semantik transformasiyanın mümkünliyünü sübut edir.

- Sintaktik-semantik araşdırma sadə cümlənin müvafiq struktur-semantik tiplərində implisit, eksplisit, məntiqi və psixoloji mübtədə anlayışlarını fərqləndirir.

- Dissertasiya işi tədqiqat boyunca sadə cümlənin struktur-semantik tiplərinin kommunikativ-üslubi imkanlarının hər birinin öz quruluşundan doğduğunu, sintaktik mühitindən bəhrələndiyini konkret stilistik faktlarla müəyyən edir.

- Tədqiqat cütlərəkibli və təkərəkibli cümlələrdə predikat və predikativlik anlayışlarını müvafiq dil faktlarına əsasən fərqləndirilmiş şəkildə şərh edir.

- Sintaktik-semantik aspektin tədqiqi təkərəkibli sadə cümlələrdə buraxılmış üzv “çatışmayan üzv”, “təsəvvür edilmə” terminlərini leksik-semantik cəhətdən fərqləndirir.

- Sintaktik-semantik təhlil sadə cümlənin sintaktik semantikasının əsasən funksional sintaksisin predmeti olması məsələsinə diqqəti yönəldir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada sadə cümlənin sintaktik semantikasi orijinal tədqiqat obyektı olaraq Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bədii dilin materialları əsasında geniş planda müqayisəli və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycan, o cümlədən ümumtürk dilçiliyində bu günədək müəyyən qədər öz həllini tapmış, yaxud qismən tədqiq olunmuş bir sıra məsələlər elmi və bədii qaynaqlar əsasında tamamlanmış və sistemləşdirilmişdir.

Sadə cümlənin mənalar toplusu ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində konkret müvafiq qruplar üzrə təsnif edilmişdir. Araşdırma zamanı bəlli olmuşdur ki, cümlə semantikasında müəyyənleşən üç mənə qrupu (leksik, qrammatik və intonasiya mənaları) nisbətən müstəqil olub, bir-biri ilə o qədər də əlaqədar deyildir. Araşdırma zamanı o da müəyyən edilmişdir ki, sintaktik mənalar əsasən intonasiya semantikasının təhlili zamanı meydana çıxır.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq sadə cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri onun struktur-qrammatik əlamətlərinin müqayisəli təhlili əsasında müəyyən edilmişdir. Sadə cümlənin struktur tiplərinin hər birinin komponentlərini əlaqələndirən qrammatik vasitələr sintaktik-semantik aspektdən yeni planda təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində sadə cümlənin sintaktik-struktur mənə tiplərinə aid zəngin bədii materialdan istifadə üsulu ilə bir sıra paralellər və müqayisələr əsasında mövcud oxşarlıqlar haqqında ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Məntiqi mübtədə ilə qrammatik

mübtədanın, məntiqi xəbərlə qrammatik xəbərin bir-birinə proyeksiyalanması və beləliklə, sadə cümlə konstruksiyalarında sintaktik modal və sintaktik-struktur mənalının formalaşmasında vasitəçilik funksiyası araşdırılmışdır.

Dissertasiyada implisit mübtədə (elliptik cümlələrdə təsəvvür edilən), məntiqi və psixoloji mübtədə anlayışları ilə qrammatik mübtədə termininin sadə cümlənin struktur-semantik tipləri üzrə qarşılaşdırma məqamında geniş planda şərh edilmişdir.

Xəbər əsasında formalaşan təktərkipli cümlələrin spesifik əlamətləri – subyektin öz ifadəsini cümlədə ayrıca sözlə mübtədə şəkildə tapa bilməməsi, lakin bu struktur-qrammatik yarımçıqlığın sintaktik-semantik məntiqi məna ilə tamamlanması həmin cümlə tiplərinin mövcudluq faktı kimi üzə çıxarılmışdır. Təktərkipli sadə cümlələrin xəbər əsasında formalaşan tipləri arasında funksional-kommunikativ münasibətlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya dilçiliyimiz üçün çox aktual bir mövzuya həsr olunduğundan yüksək elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Onun müddəa və nəticələri ümumən sintaksis üzrə aparılan tədqiqatlar üçün, müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlənin sintaktik semantikasının öyrənilməsi, eləcə də bu sahə üzrə ixtisaslaşanlar üçün faydalı və etibarlı mənbə sayıla bilər. Sadə cümlənin sintaktik semantikasının ayrı-ayrı xüsusiyyətləri ilə əlaqədar aparılmış araşdırmalar nəzəri ümümləşdirmələrin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün real imkan yaradır. Digər tərəfdən bu araşdırma ayrı-ayrı kateqoriyaların linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə bir töhfədir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onun nəticələrindən sintaksisə aid araşdırmalarda, tədris proqramları, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması işində, dissertant və doktorantlara, bakalavr və magistrələrə xüsusi kurslar və seçmə fənlər tədris edilərkən istifadə etmək mümkündür.

Aprobasiya və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas məzmunu həm respublikamızın, həm də xarici ölkələrin müxtəlif elmi məcmuələrində dərc olunmuş məqalələrdə, həmçinin beynəlxalq

konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 8 səhifə, I fəsil 103 səhifə, II fəsil 115 səhifə, III fəsil 34 səhifə, IV fəsil 35 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat 20 səhifə, cədvəllər 21 səhifə. Ümumi həcmi 345 səhifə – 459, 154 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Cüttərkıblı cümlələrin sintaktik semantıkası” adlanır və on iki yarım fəsildən ibarətdır. “Cüttərkıblı cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarım fəsildə Müasir Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən şəxslı cümlələrin sintaktik semantıkası mənə zənginliyi və stilistik kommunikatıv imkanları baxımından araşdırılmışdır. Mübtədə və xəbərın hər biri ya ayrı-ayrı sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunan, yaxud da mətnə görə təsəvvür edilən cümlələrə cüttərkıblı cümlələr deyilir.

Məsələn,

... Sən köçməsən, köçəcəyəm mən özüm,

Tellini də alacağam yanıma (M.Müşfiq).

Nümunənin birinci misrasında mübtədə ayrıca sözlərlə (II şəxsin təkı – sən və I şəxsin təkı – mən əvəzlıkləri ilə) ifadə

olunmuşdur. İkinci misrada mübtədə konkret leksika ilə ifadə olunmasa da, birinci misradakı mən əvəzliyinə görə müəyyənləşir. Cüttərkibli cümlələrdə sintaktik semantikanın təzahür formalarından biri mübtədanın məntiqi subyektə, xəbərin isə mənadaşıyıcısı yük hesab edilən predikata uyğun gəlməsidir. Cümlədə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı cüttərkibliliyin inkarı deyil, bu cür konstruksiyaların sintaktik–semantik tutumunun (həcmnin) genişlənməsini şərtləndirən linqvistik prosesdir. Mübtədası xəbərə görə müəyyənləşən təktərkibli müəyyənşəxslı cümlələrdə daxili rekonstruksiyanın (buraxılmış üzvün məntiqi bərpası) mühüm rol oynaması vacib məsələlərdən biri kimi diqqətə çatdırılır .

“Qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində cüttərkibli cümlələr üstün mövqedə görünür, həm də əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Dəqiq desək, burada fərq daha çox xəbərin reallaşmasında iştirak edən şəxs sonluqlarında müşahidə olunur. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində: “Kemkə ilig kazğanın mən - Kimin üçün dövlət əldə edirəm. Kirkin oğogürmen- Oğuz qəbiləsinin oğluyam, Yaxud Kitabın dilində: Bən bunun alınına niyə tayaq olurbən. Bu cümlələrdə mən şəxs əvəzliyi şəxs şəkilçisi funksiyasında çıxış edir.”³

Cüttərkibli cümlələrin sintaktik-semantik və struktur-semantik meyarlarının müvafiq gəldiyi sadə cümlə növü müəyyən şəxslı cümlədir.

Birinci fəslin “Müəyyən şəxslı cümlələrin struktur-semantik modeli”adlanan ikinci yarımfəslində müəyyən şəxslı cümlə öz struktur semantikasını cəhətdən ətraflı tədqiq olunaraq onun quruluş xüsusiyyətləri göstərilir. Mübtədası ya ayrıca sözlə ifadə edilən, ya da xəbərdəki subyekt elementinə (şəxs sonluğuna) görə zehində konkret təsəvvür edilən və asanlıqla bərpa oluna bilən cümlələrə müəyyən şəxslı cümlələr deyilir. Məsələn,

Çoxdandır şeir yazmamışam mən,

³ Tanrıverdi, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. / Ə.Tanrıverdi.– Bakı: Elm-təhsil, – s. 425-2012. – 535 s.

Çoxdandır ayrılıb şeir aləmindən,
Xəyal dənizinə baş vurmamışam (M.Müşfiq).

Qeyd etməliyə ki, qrammatikada şəxs dedikdə mübtədə nəzərdə tutulur. Dilçilik təfəkkürü və ədəbiyyatında “qrammatik şəxs” termini kimi sabitləşən mübtədə müəyyən şəxslı cümlələrin prioritet struktur əsası sayılır. Şəxs sözünün ikinci mənası isə subyektdir ki, bu da hökmün üzvüdür.

Müəyyən şəxslı cümlə termini ilk dəfə A.A.Şaxmatovun “Sintaksis ruskooqo yazıka” adlı əsərində işlənmişdir. Azərbaycan dilçiliyində isə ilk dəfə “Azərbaycan dilinin qrammatikası”(II hissə sintaksis Bakı: AEA-nın mətbəəsi.- 1959-,403s.) kitabında təfəsilatı şəkildə bəhs edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,nəzərə alsaq ki,qrammatikada şəxs dedikdə mübtədə başa düşülür, o halda şəxslı cümlə ifadəsini mübtədəli cümlə amlayışının sinonimi kimi dərk etmək qənaətbəxş sayıla bilər.

Fikir predmetinin təzahürü olan və qrammatik cəhətdən heç bir cümlə üzvündən asılı olmayan mübtədə cümlələrin əsas baş üzvü hesab edilir.Sintaktik vahid olan mübtədənin əsas morfoloji ifadə vasitəsi adlıq halda işlənən isimdir. Bundan əlavə mübtədə əvəzlik,substantivləşən sifət, feili sifət, say, məsdər, həmçinin təyini və sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Müəyyən şəxslı cümlələrin mühüm baş üzvü vəzifəsində çıxış edən mübtədənin zəngin ifadə vasitəsi cümlələrin sintaktik semantikasının mükəmməl cəhətdən formalaşması üçün güclü zəmin rolunu oynayır.

Mübtədənin cümlədəki sintaktik-semantik və struktur-semantik funksiyasına görə rəngarəng növləri vardır: a) Qrammatik mübtədə; b) Daxili mübtədə; c) Eksplisit mübtədə; d) İmplitit mübtədə; e) Məntiqi mübtədə; ə) Psixoloji mübtədə. Sadaladığımız mübtədalar (mübtədə növləri) müəyyən şəxslı cümlələrin sintaktik-semantik cəhətini formalaşdıran vacib amillərdəndir. Bunların sırasında eksplisit və implitit mübtədaların müəyyən şəxslı cümlələrin sintaktik-semantik mövqeyinin güclənməsində rolunu olduqca böyükdür. Eyni zamanda, həmin mübtədalar müəyyən şəxslı cümlələrin

struktur-semantik təsnifinin formalaşması üçün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mübtədasının cümlə daxilində konkret leksik vahidlə iştirak edib-etməməsi baxımından müəyyən şəxslı cümlələr iki cür təsnif edilir:

1) Mübtədası ayrıca sözlə cümlədə ifadə edilən müəyyən şəxslı cümlə

2) Mübtədası xəbərə görə müəyyənləşən müəyyən şəxslı cümlə. Məsələn,

a) Əli imtahana hazırlaşır; b) Vətənimı və dövlətimı çox sevırem.

Bu tip müəyyən şəxslı konstruksiyalarda sintaktik semantika struktura müvafiq formalaşır. Mübtədəlı müəyyən şəxslı cümlələrdə struktur mənə daha qabarıq olur. Çünki daxılı mübtədənın konkret sözlə iştirakı struktur-semantik cəhətin mövqeyını gücləndırır. Mübtədəsız müəyyən şəxslı (mübtədəsı xəbərə görə müəyyənləşən) cümlələrdə isə sintaktik semantikanın keyfiyyəti (mənə gücü) təsırlı ifadə olunur. Ona görə ki, bu cür strukturlu cümlələrdə məntiqi mübtədə ilə psixoloji mübtədə konstruktiv mövqedə dayanır, yəni sintaktik-semantik cəhətin artmasını funksional vəhdətdə icra edir.

Bu araşdırma nəticəsində işdə belə bir qənaət hasil olmuşdur: *“Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji üsulla ifadəsi dildə sonrakı hadisədir. Daha əvvəlki dövrlərdə sadə cümlənin xəbəri nominativ quruluşa malik olmuşdur. Məsələn, qız yükü – duz yükü; dağ yeri – duman yeri”*⁴.

Nominativ xəbərlı müxtəsər cümlələrin dildə daha qədim hadisə olduğunu inkar etmək düzgün yanaşma hesab edilə bilməz. Bu, digər türk dillərinin materialları ilə də təsdiq olunur: Mən altay kiji (altay dili); Bu men (türkmen dili); Kini saxa (yakut dili) və s.

Birinci fəsliin yarımfəsillərindən biri də *“Müəyyən şəxslı cümlələrin sintaktik semantikasında subyekt-predikat əlaqələrinin*

⁴ Cəfərov, N.Q. Seçilmiş əsərləri [5 cild], I cild, / N.Q.Cəfərov. – Bakı: Elm, – s. 24, – 2007. – 315 s.

rolu”adlanır. Həmin yarımfasildə qeyd edilir ki, müəyyən şəxslə cümlələrin sintaktik –semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında rolunu olan əsas amillərdən biri də subyekt-predikat münasibətləridir. Bu problemin şərhində ilk növbədə əsas həll yolunu formal məntiqə əsaslanmaqda görürük. Məlumdur ki, dillə təfəkkür dialektik vəhdətdədir. Təfəkkür dil materialı əsasında formalaşır. Dil gerçəkliyinin məzmun planında söz mürəkkəb bir fenomen kimi müxtəlif səviyyəli sferalarla (obyektiv aləm, təfəkkür, dil) bağlıdır. Buna görə də dilin leksik-semantik səviyyəsindəki hadisələrdə kompleks amillərin təsiri ilə onun malik olduğu mürəkkəb mexanizmlə idarə olunur.”⁵

Hökmün dialektik aspektlərindən biri də onun üçün cümlə ilə (dillə) qarşılıqlı əlaqəsidir. Təfəkkürün bütün formaları dilsiz mövcud olmadığı kimi, hökm də cümlələrdən kənarında meydana gələ və mövcud ola bilməz. Dil və təfəkkür müxtəlif qanunauyğunluqlara tabedir, onların strukturu heç də bütün hökmlərdə üst-üstə düşmür. Bu fikir cümlə və hökmə də aiddir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, dil obyektləri təfəkkürlə bütün parametrlər üzrə oxşarlıq təşkil etmir. Dilin özü isə özündə dil obyektləri vasitəsilə müəyyən əməliyyatların aparılmasını ifadə edir. Bu əməliyyatlar fikir ifadə etmə funksiyası ilə mövcud olur. Əks halda o, dil olma xüsusiyyətlərini itirir və sözlərin mexaniki düzümünə çevrilir.

Cümlə ilə hökmün fərqi ondadır ki, hər cür hökm cümlələrlə ifadə olunur, lakin hər cür cümlə hökmü bildirmir. Sual, əmr və nida cümlələrinin çoxu hökmü ifadə etmir. Bundan başqa eyni cümlə müxtəlif hökmlərlə, eyni hökm isə müxtəlif cümlələrlə ifadə oluna bilər.

Göründüyü kimi, dissertasiyada müəyyən şəxslə cümlələrdə subyekt-predikat münasibətlərinə aydınlıq gətirilmiş, subyekt-mübtədə və xəbər-predikat əlaqələrindəki ümumi və fərqli məqamlar

⁵Məmmədov, İ Polisemantik sözün aktuallaşmasında kontekstin rolu /Azərbaycan dilinin semantikasını – Bakı: ADU, - 1987, – s. 30 – 41.

sintaktik-semantik aspektdən tədqiq edilmişdir. Hökmün üzvü olan subyekt iş görəndir. Hökmün ikinci üzvü olan predikat subyektlə birlikdə ən çox mübtədə və xəbər cümlədəki münasibətlərini aydınlaşdırır. Mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma predikativ əlaqələrin ifadə vasitələrindən biridir.

Müəyyən şəxsi cümlələrdə subyekt və mübtədə (qrammatik şəxs) üst-üstə düşür. Predikat subyektlə nə dərəcədə uzlaşırsa, eyni zamanda mübtədə ilə bir o qədər uzlaşır və deməli, predikat, həm də qrammatik kateqoriya olan xəbərə inteqrasiya olunur. Məsələn, Mən ömrü boyu bu rəsmi içində çırpınıram (Əli Kərim). Bu cümlədəki “mən” həm subyektdir, həm də mübtədədir. Burada predikat subyektlə və mübtədə ilə eyni dərəcədə uzlaşır. Predikat həm də qrammatik kateqoriya olan xəbərə (çırpınıram) proyeksiyalanır.

Subyekt-predikat formalı konstruksiyanın cüttərkiçliliyin təzahürü olması dissertasiyanın müvafiq fəslində linqvistik detallara və bədii nümunələrə əsasən aydın şəkildə diqqətə çatdırılmışdır.

“Subyekt-predikat-subyekt tipli konstruksiyada xəbərdən sonra işlənən morfem leksemdən şəkilçiyə qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. İlk dövrlərdə bu leksik vahid sintaktik rolu etibarilə subyektdə bərabər olmuş, lakin inkişaf prosesində öz sintaktik rolunu itirmiş, əvvəl semantik, bunun ardınca isə fonoloji deformasiyaya uğrayaraq şəkilçiləşmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, həmin morfem təkamül yolunun heç bir pilləsində subyekt ifadə etmək funksiyasını itirməmişdir”⁶.

Birinci fəslin “Müəyyən şəxsi cümlənin semantikasında modallıq və intonasiya” adlanan yarımfəslində müəyyən şəxsi cümlələrin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılaraq ayrı-ayrı dil faktları və dil hadisələri fonunda üzə çıxarılması məsələsinin həllində sintaktik modal və intonasiya cəhətinin tədqiqinə xüsusi fikir verilmişdir. Bu da təbiidir, intonasiyanın təhlili ilə məşğul olarkən sintaktik semantika məsələsi ilə qarşılaşmalı olursan.

⁶ Cəfərov, N.Q. Seçilmiş əsərləri .[5 cildə], I cild, / N.Q.Cəfərov. – Bakı: Elm, – s. 26. – 2007. – 315 s.

İntonasiya modallıq bildirir, cümlənin, habelə tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin fərqləndirilməsinə xidmət edir, cümlənin məntiqi vurğusunun və ara sözlərinin müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırır. Haqlı olaraq intonasiyanı əhvai-ruhiyyənin barometri adlandırırlar. Belə sintaktik-konstruktiv-ələmətlərin əsasında sadə cümlənin sintaktik semantikasi formalaşır.

Müxtəlif intonasiyaları doğuran səbəb (amil) həmin cümlələrdə yürüdülmən məqsəddir. Məqsəd intonasiyanın əsasıdır, intonasiya isə öz növbəsində, məqsədin göstəricisi, müəyyənləşdiricisidir. Danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı münasibətlə deyildiyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur, cümlələrdəki zərif, hissi və ekspressiv məzmunu, semantik-emosional çaları intonasiya qədər mükəmməl, bitkin ifadə edən ikinci bir formal qrammatik vasitə yoxdur.

Bu cür keyfiyyətləri nəzərə alınaraq dissertasiyada müəyyən şəxslı cümlələrin sual, nəqli, əmr, nida tiplərinin sintaktik modal semantikasi, bu sintaktik-modal situasiyanın formalaşmasında iştirak edən qrammatik vasitələr haqqında geniş bəhs edilmişdir.

Nəqli, sual və əmr cümlələri struktur-semantik səciyyə daşdığı halda, nida cümləsinin üslubi-semantik xüsusiyyətlə malik olmasının tədqiqat zamanı aşkar edilməsi də dissertasiyada ayrıca qeyd edilmişdir.

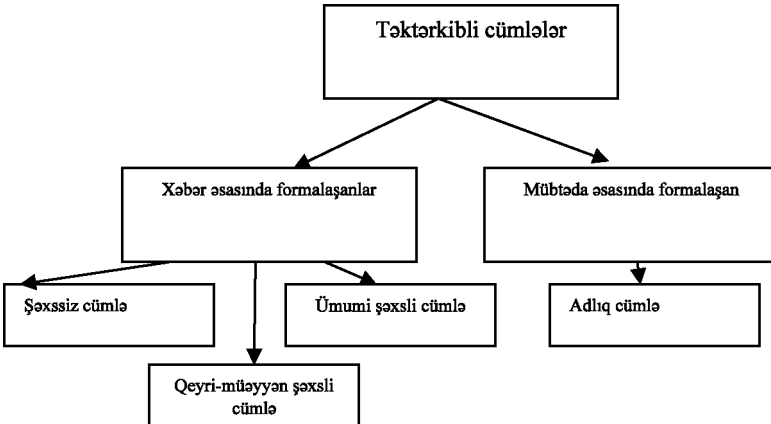
Birinci fəslin“Müəyyən şəxslı cümlələrin üslubi-semantik xüsusiyyətləri” adlanan yarımfəslində sadə cümlənin və ümumiyyətlə, cümlənin üslubi ələmətlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olan sintaksisin xüsusi sahəsi hesab edilən üslubi sintaksisdən geniş bəhs edilir. Sintaktik vahidlərin üslubi məqsədlə istifadəsinin öyrənilməsi əslində sintaktik semantikanın tədqiqi üçün bir zəmin hesab edilə bilər. Bu baxımdan da üslubi-semantik məsələ dissertasiyanın vacib məqamlarından biri olaraq diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilində müəyyən şəxslı cümlələr qədim tarixə, böyük işlənmə tezliyinə və geniş stilistik imkanlara malikdir. Bu cümlələrin struktur (quruluş) xüsusiyyətləri onun ünsiyyətdə fəal mövqe tutmasını şərtləndirir. Sintaktik təşkili cəhətdən çoxişləklilik

funksiyası onun stilistik imkanının artmasına və çoxşaxəliliyinə aktiv ritorik status qazandırır.

“Azərbaycan dili, eləcə də onun daxil olduğu bir sıra türk dillərində cütlərəkibli cümlələrdə təkrarçılığın qarşısını almaq, nitqi ağırlıqdan xilas etmək məqsədi ilə birinci, ikinci və üçüncü şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə əksər hallarda buraxılır. Azərbaycan dilinin nəsr strukturunda sadə cümlədə subyektin təmsilçisi olan mübtədə bir qayda olaraq əvvəldə gəldiyi üçün müəyyən şəxslı cümlələrdə anafor ixtisarı əsasında formalaşan yeni müxtəsər cümlə modeli əmələ gəlir”⁷.

Dissertasiyanın **“Təktərəkibli cümlələrin sintaktik semantikasi”** adlanan ikinci fəslı on dörd yarım-fəsilədən ibarətdir. **“Təktərəkibli cümlələrin sintaktik-semantik cəhətdən təsnifi”** adlı birinci yarım-fəsilədə sadə cümlə növlərində hökmə məxsus üzvlərin – subyekt və predikatın öz ifadələrini qrammatik təmsilçiləri olan mübtədə və xəbər şəklində təzahür etdirdiyi (cütlərəkibli cümlələr), digər qisim sadə cümlə növlərində isə bunların hər ikisinin cümlənin yalnız bir baş üzvündə (ya mübtədə, ya da xəbərdə) əks olunduğu anlaşılıq şəkildə bədii nümunələrlə müəyyən edilmişdir.

⁷ Abbasov, Ə.M. Müəyyən şəxslı cümlələrin üslubi-semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 201. № 3(107) – s. 9-14

Həmin yarım-fəsildə təktərkiibli cümlələrin nəzəri təsnifi qrafik sxem əsasında aşağıdakı şəkildə əyaniləşdirilmişdir:

İkinci fəslin “Şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasi” adlanan ikinci yarım-fəslində şəxssiz cümlələr, onların sintaktik semantikasını formalaşdıran əlamətlər, müəyyən şəxslə cümlələrlə şəxssiz cümlələrin qrammatik quruluşu cəhətdən oxşar, lakin şəxs mövqeyi baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasının müqayisəli şərhli tədqiqata cəlb edilmiş, hərtərəfli araşdırılıb öyrənilmiş və onların ən əsas parametrləri işıqlandırılmışdır.

Yarım-fəsildə şəxssiz cümlələrin sintaktik polisemantikliyi və struktur-semantik əlamətlərinin gerçək təzahürünün bədi əsərlərdən götürülən nümunələrdən ibarət dil materialları vasitəsi ilə izahı işin uğurlu araşdırılması kimi qabarıq göstərilmişdir. Problemin kompleks həllinə nail olmaq istiqamətində uğurlu cəhdlərdən biri kimi şəxssiz cümlə konstruksiyasının sintaktik-semantik tutumunda məntiqi mübtədə ilə subyekt əlaqələrinin mövcud olma dərəcələrinin dissertasiyada müəyyənləşdirilməsidir.

“Şəxssiz cümlə termini şərti termindir. Əslində mübtədasız cümlələrin bir qismi belə adlandırılır. Şəxssiz cümlədəki subyekt məntiqi, müəyyən şəxslə cümlədəki subyekt isə qrammatik subyektdir. Məntiqdə subyekt dedikdə həm də haqqında söhbət gedən əşya, hadisə düşünülür. Cümlədə isə həmişə haqqında söhbət gedən əşya və hadisə olması ilə yanaşı, onun adlıq halda durması da şərtidir. Lakin subyekt üçün belə şərt qoymaq olmaz”⁸.

Xəbər əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələrin digər növlərində olduğu kimi, şəxssiz cümlələrdə də baş üzvlərdən biri – xəbər iştirak edir. Bu sintaktik- semantik xüsusiyyətləri baxımından təktərkiibli cümlənin bu növünə mübtədasız təktərkiibli cümlələr də deyilir. Bu cümlə konstruksiyalarında mübtədasızlıq quruluşca mübtədəsi yalnız üslubi məqsədlə işlənməyən cüt-tərkiibli cümlələrlə oxşarlıq təşkil edir. Haqqında bəhs edilən yarım-fəsildə zahiri struktur

⁸ Abbasov, Ə.M. Azərbaycan dilinin sadə cümlə sintaksisi (semantik təhlil): / Ə.M.Abbasov. – Bakı: Bakı Universiteti, – s. 8, – 2006. – 80 s.

cəhətdən ümumu xarakterə malik digər sintaktik- semantik struktur tipli sadə cümlələr geniş müqayisəli təhlilə cəlb edilir.

İkinci fəslin “Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin sintaktik semantikasi” adlı yarım fəslində qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr yeni prizmadan tədqiq edilmiş, onun sintaktik-semantik keyfiyyəti, semantik situasiyası və s. müəyyənləşdirilmişdir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə konstruksiyasının üslubi funksiyalarının onun sintaktik semantikasının formalaşmasına təsiri dəqiqləşdirilmişdir.

“Danışan hər hansı bir obyektiv və subyektiv səbəb üzündən iş görənin (icraçının) adını çəkmək istəmir və bu halda fikrini qeyri-müəyyən tərzdə, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə ilə ifadə edir.

Məsələn: Deyirlər ki, sən buralardan çıxıb getsən yaxşı olar (deyirəm ki, *sən buralardan çıxıb getsən, yaxşı olar strukturunda olduğu kimi*)”⁹.

Beləliklə, danışan şəxs “Deyirlər” ifadəsi, yəni “deyirəm” yerində işlənir. Deməli, belə çıxır ki, həmin fikrin kim tərəfindən deyildiyi yox, fikrin özü (sən buralardan çıxıb getsən yaxşı olar) əsasdır.

“*Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin şəxsi gizlətmək, adını çəkməmək məqsədilə işlədilməsi satirik əsərlərdə müəyyən bir priyom şəklini almışdır*”¹⁰.

Məsələn:

Derlər, utan, heçə kəsə bir söz demə -

Haq sözü derkən utana bilmirəm! (M.Ə.Sabir).

Üslubi bir variant kimi bədii ədəbiyyatda qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr subyektı məlum olan cümlələrin əvəzində də işlənir. Bu cür üslubi priyomdan əsasən birinci şəxs (danışan şəxs) istifadə edir. Çünki həmin ritorik ifadə tərzı, informasiyanın daşıyıcısı olan danışan şəxsin ünsiyyət məqsədinə uyğun gəlir. Danışan şəxs

⁹ Abbasov, Ə.M. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Gənc tədqiqatçıların əsərləri, tematik məcmuə, ADU, - 1997 – s. 37

¹⁰ Abdullayev, Ə.Z. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, IV hissə. Dərslük. /Y.M.Seyidov, A.Q.Həsənov, - Bakı: Maarif, – 1972. – 422 s.

tərəfindən ifadə edilən fikrin danışana deyil, qeyri-müəyyən şəxslərə mənsub olduğu belə üslubi məqamlar vasitəsilə diqqətə çatdırılır.

İşin aparıcı mövzusunun həllinə xidmət edən bu və bu kimi digər məsələlərlə bəhs etdiyimiz yarım-fəsildə təfəsilatı formada öz ifadəsini tapmışdır.

Bu yarım-fəsildə tədqiqatla əlaqəli digər məsələlərlə yanaşı, problemin mahiyyətinə müvafiq gələn bir cəhət xüsusilə önə çəkilir. Belə ki, məzmununda qeyri-müəyyənlik anlayışı olan cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr müqayisəli təhlil edilərək, onların sərhədləri dəqiqləşdirilir. Həsəl olan qənaətə əsasən qeyd edilir ki, məzmununda qeyri-müəyyənlik olan cümlə konstruksiyası quruluşca cütlərkiibli olmaqla bərabər, həm də belə cümlələrin xəbəri sintaktik üsulla ifadə edilir. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri isə morfoloji yolla ifadə edilir.

İkinci fəslin “Ümumi şəxslə cümlələrin sintaktik semantikasi”na həsr edilən yarım-fəslində qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə qeyri-müəyyənlik və ümumi şəxslə cümlələrdə ümumilik anlayışlarının qrammatik ifadə vasitəsi ilə yaranması və bu morfoloji ifadə üsulunun həmin cümlə tiplərinin sintaktik semantikasının formalaşmasındakı mövqeyi diqqətə çatdırılır. Ümumi şəxslə cümlələrlə məzmununda ümumilik olan cümlələrin sintaktik-semantik əlamətləri baxımından fərqli xüsusiyyətləri konkret bədii nümunələrlə izah edilir, birinin (məzmununda ümumilik olan cümlələrin) konstruktiv-semantik cəhətlə, digərinin (ümumi şəxslə cümlələrin) isə sintaktik-semantik aspektlə birbaşa bağıllığı tədqiqat obyektii olaraq işiqləndirilmişdir. *“Belə cümlələr əksərən atalar sözləri və məsələlərdən, hikmətli sözlərlə dolu konstruksiyalardan ibarət olur, xəbərləri morfoloji ifadə baxımından adətən, II şəxsin təkində və III şəxsin cəmində olur”*¹¹.

Ümumi şəxslə cümlələrin xəbərlərinin mövcud morfoloji ifadə vasitəsinə və danışıq – folklor üslubunda işlənən nümunələrin

¹¹ Abbasov, Ə.M. Sadə cümlə sintaksisinə dair praktikum. Dərslik:/ Ə.M.Abbasov. – Bakı: Mütərcim, – s. 50-2011. – 100 s.

nitqdəki fəal mövqeyinə görə, əvvəldə qeyd etdiyimiz qrammatik formalara müvafiq gəldiyi dissertasiya işində dil faktları ilə öz təsdiqini tapmışdır.

“Ümumi şəxslı cümlələrin çoxunda məzmunca semantik aforizm, hikmətamiz fikir və nəsihətlərdən ibarət semantik şəbəkə sistemi mövcuddur. Bu səbəbdən ümumi şəxslı cümlələr adətən atalar sözləri ilə ifadə edilir. Çünki məzmunu cəhətdən nəsihətamiz, ibrətamiz fikirlərlə zəngin olan atalar sözləri ictimai xarakter daşıyır ki, bu da ümumi şəxslı cümlələrdəki ümumilik anlayışına bütün sintaktik -semantik parametrləri ilə uyğun gəlir”¹².

Semantik cəhətdən faktı bəlli olan, lakin ifadəsinə görə formal sual xarakteri daşıyan ümumi şəxslı cümlələr də mövcuddur. Belə cümlələrin yaranması daxili semantik keyfiyyəti cəhətdən evfemizm (yumşaldıcı) xarakterli olduğu üçün etik-psixoloji meyara əsaslanır. Məsələn, “Hər xırda şeyə görə adamdan küsməzlər ki” ifadəsi kimi formalaşaraq, ümumi şəxslı cümlə şəklini almışdır.

“İkinci fəslin digər yarım fəsillərində təktərkiibli cümlələrin başqa vacib semantik cəhətləri ilə əlaqədar məsələlər: a) zahiri strukturuna görə semantik cəhətdən müqayisəsi; b) eyni konstruktiv tipli sadə cümlə növlərinin mənə toplusu ayrı-ayrılıqda sintaktik-semantikanın prioritet istiqamətləri kimi təhlil edilmişdir.

İkinci fəslin “Adlıq cümlələrin snitaktik semantikasını”nın tədqiqinə həsr edilən yarım fəsli də işin aktualıq keyfiyyətinin təzahürü kimi dəyrləndirilməsi işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Adı çəkilən yarım fəsildə struktur-semantik xüsusiyyətləri cəhətdən adlıq cümlə ilə yarımçıq cümlə müqayisə edilir. Göstərilir ki, yarımçıq cümlələrin xüsusi növü hesab edilən elliptik cümlələrdə buraxılan qrammatik əsas, yəni xəbər, qənaət xatirinə, üslubi məqsədlə işlədilmirsə, adlıq cümlələrdə bu cür struktur mövcudluq cümlənin quruluş əlaməti hesab edilir. Hər iki cümlədə sintaktik-

¹² Abbasov, Ə.M. Ümumi şəxslı cümlələrin sintaktik semantikasının formalaşmasında xəbərin morfoloji ifadə vasitələrinin rolu // – Bakı: Milli Aviasiya Akademiyası, Elmi məcmuələr jurnalı. – 2018 – s. 80-83

semantik çalar məhz həmin cümlələrin sintaktik struktur modelindən törəyən xüsusiyyətdir.

“Adlıq cümlələrdə hökmün üzvləri ikisi bir sözdə” vəhdət təşkil edir. Belə cümlələrdə subyektə təklikdə, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə təsəvvür etmək imkansızdır. Adlıq cümlələrdə haqqında əlavə məlumat verilməyən, yalnız adları çəkilən əşya, hadisə və s. cümlələrin subyektə, onların müəyyən intonasiya ilə ifadə edilməsi isə onun predikativliyi hesab edilir”¹³.

Adlıq cümlə semantik məzmunu baxımdan mətndəki cümlələrlə yaxından səsleşir. Hansısa bir mətnə iş və prosesin baş vermə şəraitindən, onun mövcud vəziyyətindən asılı olaraq adlıq cümlələr kəmiyyətə birdən çox ola bilər. Mətnə ifadə edilən fikir baxımdan adlıq cümlə subyekt, fikrin məzmunu cəhətdən isə obyekt vəzifəsində çıxış edir. Hadisələr bu obyektə əlaqəli olduğu üçün onun ətrafında cərəyan edir. Konstruktiv baxımdan cümlələrin semantik komponenti konstruktiv, təkterkibli cümlələrin, eləcə də onların bir növü olan adlıq cümlələrin semantikasi konstruktiv semantika sayılır.

Adlıq cümlələrin səciyyəvi əlamətlərindən biri də sadə cümlənin bu struktur-semantik tipində qrammatik şəxsin olmamasıdır. Belə cümlələrdə danışan özü və dinləyən barədə informasiya vermək imkanından məhrumdur. O dinləyəne konkret əşya və hadisə haqqında məlumat verir. Bu baxımdan adlıq cümlələrə aid bilgi verilən qrammatik şəxs üçüncü şəxsdir. Bu fikri söyləməyə əsas verən adlıq cümlənin struktur dəyişikliyi zamanı müşahidə edilən sintaktik inversiya nəticəsində cümləyə çevrildikdə baş üzvün üçüncü şəxs mövqeyində təzahür etməsidir.

Məsələn, kəndin kənarı, sərhəd adlıq cümlələrinə xəbər əlavə etsək, qrammatik şəxs üçüncü şəxs mövqeyində çıxış etməsi açıq görsənəcəkdir. Kəndin kənarı meşəlikdir. Sərhəd uzaqdan görünürdü. Bu cümlələrdə qrammatik şəxsə sual qoyulsa, üçüncü şəxs olduğunu

¹³ Abbasov, Ə.M. Sintaktik semantika baxımından adlıq cümlələrin digər sadə cümlə növləri ilə müqayisəsinə dair (№15): // – Bakı: Filologiya məsələləri – 2019 – s. 19-24.

onun qrammatik intonasiası və sintaktik-morfoloji strukturundan asanlıqla görmək mümkündür.

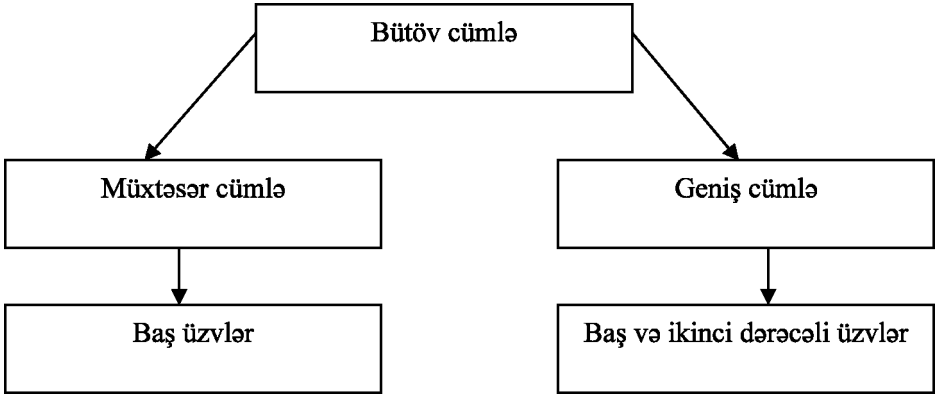
Dissertasiyanın üçüncü fəsli “ Bütöv və yarımçıq cümlələrin sintaktik semantikasi” adlanır. Beş yarımfəsildən ibarət olan bu fəslin “Bütöv cümlənin sintaktik semantikasi”adlanan birinci yarımfəsində sadə cümlənin struktur (quruluş) tamlığına görə təsnifatı araşdırmaya cəlb edilmişdir. Hər iki sadə cümlə konstruksiyasının tədqiq tarixinə dissertasiyada aydınlıq gətirilmiş, araşdırılma xronologiyası izlənilərək söylənilən mülahizələrin əsasən epizodik səciyyə daşması müəyyən edilmişdir. Odur ki, bu sintaktik kateqoriyaların eyni aspektdən – sintaktik semantika baxımından araşdırılması tədqiqat işinin zəruri istiqaməti kimi önə çəkilmişdir.

Bu yarımfəsildə araşdırmanın funksional qrammatika kontekstində təhlili daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu isə bütöv və yarımçıq cümlə konstruksiyalarının sadə cümləyə məxsus olan kommunikativ funksiya əlaməti ilə səsleşdiyinin təzahürüdür.

Şifahi nitqdə fikrin ifadəsi üçün ən münasib nitq forması, adətən, dialoji nitq hesab edilir. Dialoji nitq isə məhz şifahi nitq üçün səciyyəvidir. Bütöv cümlə ifadəsində bütöv sözünün leksik-semantikasi quruluşca mürəkkəb anlamana gəlməməlidir. Bu leksik vahid semantik məzmunca tam, bütöv anlayışına uyğun gəlir. Qeyd edilən əlamətlərindən görüldüyü kimi, fikrin tam çatdırılması üçün cümlənin struktur cəhətdən mürəkkəbliyi deyil, lazım olan üzvlərin iştirakının zəruriliyi əsas şərtidir.

Deməli, bütöv cümlənin sintaktik-semantik əlaməti üçün əsas meyar forma yox, məzundur. Bütöv cümlələr yazılı nitq üçün daha səciyyəvidir. Fikrin geniş semantik kontekstdə ifadəsi yazılı nitq üçün ən əlverişli kommunikativ üsuldur.

Bütöv cümlənin sintaktik-semantik nəzəri əlamətlərini praktik təsvirə çevirəsi olsaq, aşağıdakı sxem alınır.

Sxemdən də gördüyümüz kimi, bütün cümlə tipləri (müxtəsər, geniş, müəyyən şəxslı, şəxssız, qeyri-müəyyən, ümumi şəxslı və s.) öz sintaktik -semantik meyarları baxımından bütöv cümlə anlayışına uyğun gəlir.

Bu fəslin “Yarımqıq cümlələrin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin formalaşması” adlanan ikinci yarım fəslində “yarımqıqlıq” termininin sintaktik- semantik situasiyadakı mövqeyi işıqlandırılmış, yarımqıq cümlənin işləndiyi məndəki ümumsemantik məzmunun struktur-semantik yarımqıqlığını tamamlaması qabarıq şəkildə əks etdilmişdir.

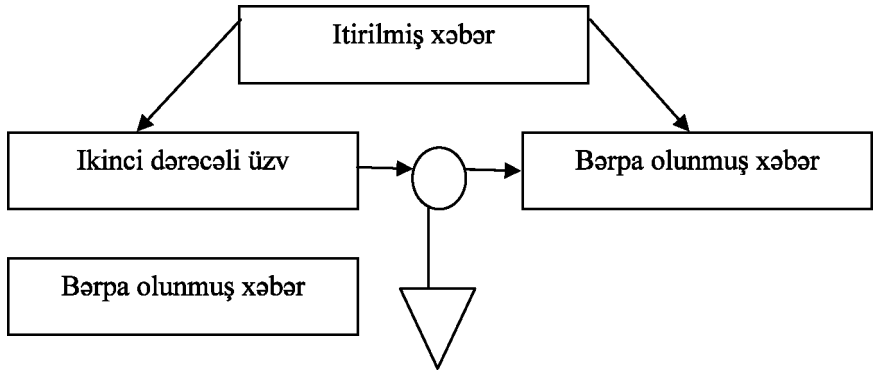
*“Yarımqıq cümlə fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Danışan şəxs təkrarlara yol verməmək, fikri sadə, aydın, səlis qurmaq üçün bir çox üzvləri nitq prosesində ixtisar edir, yeni rasionel fikir ifadə edən üzvləri saxlayır”*¹⁴.

Yarımqıq cümlələrin xüsusi bir növü olan elliptik tipli konstruksiyanın sintaktik-semantik cəhətdən səciyyələndirilməsi də adı çəkilən yarım fəslin dissertasiyanın məzmununun açılmasında böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

¹⁴ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, IV hissə. Dərslük – Bakı: – s. 203. – 2017. -439 s.

Bu yarımçıq cümlə növünün digər növlərdən fərqi dil faktları və bədii nümunələr əsasında anlaşıqlı şəkildə şərh edilmiş, elliptik cümlələrin mətnsiz də öz tamlığını, bütövlüyünü mühafizə etdiyinin onun struktur-semantik şəraitindən törəməsi ilə bağlı olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Elliptik tipli cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün aşağıdakı sxem məqbul hesab edilə bilər:

Niyyətin hara (olsa), mənzilin də ora (olacaq)

Üçüncü fəslin “Yarımçıq cümlələrin digər cümlələrdən sintaktik- semantik cəhətdən fərqi” adlı üçüncü yarım fəslə struktur-semantik cəhətdən oxşar olan adlıq, şəxssiz, qeyri-müəyyən şəxslə və s. sadə cümlə konstruksiyaları ilə yarımçıq cümlələrin müqayisəli təhlilinə həsr edilmişdir. Bu araşdırmanın qeyd edilən sadə cümlələr üzrə şərhinə nəzər salaq:

Yarımçıq cümlələrlə adlıq cümlələr struktur (quruluş) xüsusiyyətləri baxımdan bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında qarışıq izah edilmişdir. Bu dolaşılıq aradan qaldırmaq, müəyyən məqamları düzgün yanaşma ilə aydınlaşdırmaq üçün dissertasiyada bir sıra problemə yeni aspektdən yanaşılmışdır:

a) Yarımçıq cümlə bütün cümlə tiplərinə (həm təkterkibli, həm cüttərkibli, eyni zamanda həm müəyyən şəxslə, həm də qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrə və s.) müvafiq gəlir. Adlıq cümlə isə ilk

növbədə, mübtədə əsasında formalaşan təktərkiibli cümlənin bir növüdür. Belə struktura malik konstruksiyalar yarımçıq cümlələr kimi əsasən üslubi-semantik səciyyə daşıyır. Nitqə lakonizm, sadəlik və s. kimi ifadəlilik elementləri gətirən adlıq cümlələr müəllif üçün bir növ təsvir və təcəssüm üsulu olaraq istifadə edilir. Belə cümlələrin sintaktik-semantik məzmunu vasitəsilə sanki uzaq bir məkana səyahətə çıxırsan, hadisənin (və ya hadisələrin) başvermə şəraiti, zamanı və məkanın şahidinə çevrilirsən.

Məsələn:

1907-ci il Bakı. Bibiheybət mədənləri, Xanların evi. Ev olduqca yoxsul görünür. Bir küncdə manqal, yanında qazanca.

Yarımçıq cümlələrdə isə müxtəlif iş və hadisələrdən bəhs edilir. Həmin iş və hadisənin həcmi quruluş baxımdan yarımçıq olsa da, ümumkontekst şəraiti həmin semantik boşluğu doldurur.

Məsələn:

- Atası dəstəyi götürən kimi Rəna:

- Qorxma.

- Nə olub, axı?

- Heç nə.

- Gedirəm.

- Hara?

- Taleyin yanına (Süleymanlı M. “Üç düşmən”dən).

b) İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakı yarımçıq cümlələr üçün normal sintaktik strukturdur.

Məsələn,

- “Hara?”, “Aşağıda”, “Yeni Məhəllədə”, “Ətraflı” və s.

Adlıq cümlələrdə isə ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı olduqca məhduddur. Belə cümlələrdə tamamlıq və zərflilik, demək olar, iştirak edə bilmir, əsasən təyin olur.

Məsələn:

Tiflisə gəlmiş canişin və Xurşudbanu. Mədəni qaydada bəzənmiş bir rəssam evi və s.

Bəzi məqamlarda xəbər şəkilçisi atılmış isimlərdən ibarət olan yarımçıq cümlələr də quruluşca adlıq cümləyə bənzəyir.

Məsələn:

- Bu suala cavab verən kimi idi?

- Müəllim.

Yaxud?

- Səni çağıran kimdir?

- Qardaşım və s.

c) Yarımçıq cümlə özündən əvvəlki cümlə ilə bağlı olur, semantik baxımdan onu tamamlayır. Adlıq cümlədə ifadə edilən fikir sonrakı cümlələrlə semantik cəhətdən sıx bağlı olur. Bu mənada adlıq cümlə əsasən dram əsərlərinin remarka hissəsində istifadə olunur.

Məsələn:

Zabitlər, əsgərlər, müxtəlif millətlərin nümayəndələri, oğlanlar. Kiyev Elmlər Akademiyasının gözəl tarixi abidələri, heykəllər, Alman ordu Komandanlığının qərargahı və s.

d) Yarımçıq cümlələr mətdən kənar heç bir fikir ifadə etmədiyi halda, adlıq cümlələr müstəqil işləndiyi üçün müstəqil fikir ifadə edir. Məsələn, XVIII əsr. Şuşa qalası və s. Bu nümunələr istər remarkanın tərkibində olsun, istərsə də müstəqil, yəni remarkadan ayrı işlənsin, hər situasiyada öz müstəqil semantikasını saxlayır.

1) Yarımçıq cümlələrlə bütöv cümlələrin sintaktik-semantik baxımdan müqayisəsi maraqlı məsələlərdən biri olaraq tədqiqatda geniş şəkildə ifadə edilmişdir. Araşdırılan fikrə epizodik planda diqqət edək:

Yarımçıq cümlələri koordinasiya etmək üçün bütöv cümlə ilə müqayisəsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu iki cümlə tipi struktur semantik cəhətdən antonimdir. Çünki bütöv cümlələrdə fikrin semantik situasiyası üçün zəruri olan bütün üzvlərin hamısı iştirak edir.

Yarımçıq cümlələrdə isə fikrin ifadəsində iştirak edən üzvlərdən biri və ya bir neçəsi buraxılır.

Təktərəkibli, cüttərəkibli və ya müxtəsər, geniş cümlə tiplərinin bütün üzvləri yerindədirsə, belə cümlələr bütöv cümlə hesab edilir.

Təktərkiibli, cüttərkiibli və ya müxtəsər, geniş cümlə tiplərinin üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılmışsa, lakin o cümlə üzvləri asanlıqla bərpa edilirsə, belə cümlələr yarımçıq cümlələr adlandırılır.

I. Fikrimizi eyni mətn üzərində şərh edək:

- C. Məmmədquluzadə kimdir?

- C. Məmmədquluzadə Böyük Demokrat Yazıçıdır.

- C. Məmmədquluzadə neçənci ildə və harada doğulmuşdur?

- C. Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində, Şahab məhələsində anadan olmuşdur.

II. – C. Məmmədquluzadə kimdir?

- Yazıçı.

C. Məmmədquluzadə neçənci ildə və harada doğulmuşdur?

- 1869-cu ildə, Naxçıvanda.

Göründüyü kimi, bu cümlələrdə struktur, dəyişikliyi cavab cümlələrdə müşahidə edilir: 1) Birincidə cavab bütöv cümlədir. Bu cümlə tiplərində fikrin tam çatdırılması üçün bütün üzvlər iştirak edir.

İkinci cümlələrdə isə cavab cümlələri yarımçıqdır. Lakin bu cavab struktur yarımçıqlıqdır. Ümumi mətn situasiyası semantik boşluğu bərpa edir, yəni daxili rekonstruksiya yolu ilə çatışmayan sintaktik- semantik məzmun bərpa olunur.

Müqayisəli tədqiqat kontekstində yarımçıq cümlələrlə şəxssiz cümlələrin sintaktik-semantik cəhətdən qarşılaşdırılması da işin maraqlı hissələrindən sayılır.

a) Şəxssiz cümləni yarımçıq cümlədən fərqləndirən əsas əlamət budur ki, şəxssiz cümlə konstruksiyalarında qrammatik şəxs (mübtədə) nəinki iştirak etmir, onu mətnin, ümumiyyətlə, özündən əvvəlki cümlələrin köməyi ilə müəyyən etmək mümkün deyil.

İkincidə (yarımçıq cümlədə) isə mübtədanı asanlıqla tapıb bərpa etmək olur.

Məsələn:

1) *Salonda oturan camaatın gurultusu idi.*

2) *Kor nəzarətçinin xəbəridir.*

3) *Neçə illər bundan qabaq olan bir əhvalatdır.*

4) *İndi isə böyük bir millətə ibrət olmaq üçün ictimai məhkəmə düzəltmək lüzumu hiss edildi* (Rəhman S. “Böyük millət məhkəməsi” hekayəsindən).

II. 1) *Məni görən kimi durub yanına yüyürdü.*

Birinci sualı bu oldu:

- *Oxudur?*

- *Nəyi?*

- *Qanuni-əsasını*

- *Hansı qanuni-əsasını?*

- *Öz hökumətimizinkini*

- *Oxumuşam....*(Rəhman S. Seçilmiş əsərləri, birinci cild).

Şəxssiz cümlələrdə qrammatik şəxs (mübtədə) nəinki hər hansı bir leksik vahidlə və ya onun alternativini sayılan morfoloji əlamətlə iştirak edir, zehində idrakı qavrayışı belə mümkün deyil.

b) Şəxssiz cümlələr struktur-semantik xarakteri baxımdan sadəcə birinin iştirakı (xəbər əsasında) ilə qurulursa, yarımçıq cümlələr baş üzvlərdən birinin və ya hər ikisinin iştirakından ibarət ola bilər.

Məsələn:

I.1) Qonşunun həyatında keçirdiyi ilk xeyir iş idi.

2) Baharın son ayıdır

II. – Bacı, “Novbahar” haradır?

- Elə buradır.

c) Şəxssiz cümlələr istər mətdaxili iştirakı, istərsə də mətnxarici- mövcud strukturu ilə müstəqil sintaktik semantik fikir ifadə etdiyi halda, yarımçıq cümlələr mətdənkənar işləndikdə sintaktik semantikasını passivləşərək, tamamilə anlaşılmaz hala gəlir.

d) Beləliklə, qrammatik quruluş və struktur forması baxımından yarımçıq cümlələr ilk baxışda təktərkibli cümlələrə bənzərsə də, lakin onlar işlənmə məqamına, semantik keyfiyyəti cəhətdən daşdığı kommunikativ funksiyasına və stilistik imkanına görə yeni semantik keyfiyyətlər məcmusundan ibarətdir. Belə cümlə tipləri ilk növbədə adlarındakı mənə müxtəlifliyinə görə fərqlənir.

Belə ki, “yarımçıqlıq” anlayışı ilə “təktərkiblilik” istilahı ayrı-ayrı mənaların ifadəçisi olan termlərdir.

e) Yuxarıdakı müqayisəli araşdırma dissertasiyada ümumiləşdirilərək aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Təktərkibli cümlələrdə baş üzvlərdən birinin iştirak etməməsindən asılı olmayaraq, ifadə etdiyi semantik həcmi baxımdan bütöv cümləyə müvafiq gəlir.

Yarımçıq cümlələrdə isə semantik qıtlıq(ıflaş) mətn situasiyası vasitəsilə semantik bütövlə tənzimlənir. Deməli, yarımçıq cümlələr sadəcə semantik həcminə görə bütöv cümlələrə oxşayır, lakin anoloji struktur yaxınlığından söhbət gedə bilməz.

Üçüncü fəslin “Yarımçıq cümlələrin sintaktik-semantik tipləri” adlı yarım fəslində yarımçıq cümlənin təsnifatı tədqiqat işinin aparıcı istiqamətlərindən biri olaraq işıqlandırılmışdır. Dissertasiyada yarımçıq cümlələrə məxsus təsnifi –kateqorial xronoloji araşdırmalar təhlil edilmiş, eyni zamanda sintaktik-semantik aspektdən yeni, orijinal təsnifi prinsiplər diqqətə çatdırılmışdır. Araşdırmanın bu istiqamətdə müəyyən edilmiş bir sıra məqamlarına diqqət edək:

a) Yarımçıq cümlələr öz struktur xüsusiyyətləri cəhətdən şifahi nitqin ritorik –linqvisitik xarakterinə uyğun gəlir. Doğrudur, yazılı nitqdə də şifahi nitq ünsürlərindən müəllif məqsədinə müvafiq surətdə istifadə edilir.

Məlumdur ki, cümlənin sintaktik-semantik mənası yalnız tərkibindəki leksik vahidlərin lüğəvi-sintaktik məzmunu ilə deyil, mətnə görə, mətnin situativ funksiyası baxımdan da müəyyən edilir.

Kommunikativ funksiya nitq şəraitinə uyğun təzahür edir. Nitq situasiyasının rəngarəngliyi yarımçıq cümlənin struktur-semantik əlvanlığına, sintaktik-semantik təsnifinin rəngarəngliyinə səbəb olur.

b) Fikrimizcə, yarımçıq cümlənin növlərini nitq mühitinin doğurduğu mövcud mətn formasına əsasən təsnif etmək daha məqbul hesab edilə bilər. Demək, bu prinsip kontekstə görə müəyyən edildiyi üçün kontekstual yarımçıq cümlə adlandırılmalıdır.

İşlənmiş olan və çatışmayan üzvi mətndən, mətn şəraitindən məlum olan yarımçıq cümlələrə kontekstual yarımçıq cümlə deyilir.

Məsələn:

- *Səfər kimi oğlu olanlar evlənmir?*
- *Evlənir.*
- *Bu fəslin də bir meyvəsi, bir daha var.*
- *Qız kimlərdəndir?*
- *Qaracalı Kəblə Rəsulun qızı Güllümü?*
- *Özüdür.* (Rəhman S.Seçilmiş əsərləri).

c) Kontekstə görə müəyyən edilən yarımçıq cümlələrdən biri də stasionar yarımçıq cümlədir.

Eyni şəraitlə əlaqədar həmişə işləndiyindən şablon, klişe halı almış yarımçıq cümləyə stasionar yarımçıq cümlə deyilir.

Məsələn:

- *Nə xəbər var, Məşədi?*
- *Sağlığın*
- *Az-çox da yənə.*
- *Qəzet almış Hacı Əhməd də*
- *Pah! Oğlan, nəmə nə?* (Sabir M.Ə. "Əhval pürsanlıq")

satirasından.

d) Bədii materialların janrına (formasına) və məzmununa görə də yarımçıq cümlələri təsnifi cəhətdən tədqiq edərkən onlardan iki böyük bölgü adı altında bəhs etmək məqsədə uyğun sayılır:

- 1) Monoloq dilinin yarımçıq cümlələri
- 2) Dialoq dilinin yarımçıq cümlələri

Monoloq nitqinin yarımçıq cümlələri dedikdə, ilk həmlədə müəllifin təhkiyə dili təsəvvürə gəlir. Bu cür yarımçıq cümlələrdə sintaktik məna tamlığı mətn və ondan doğan şəraitlə tənzimlənir. Belə semantik əlamətlərinə əsasən həmin cümlələrə kontekstual-situativ yarımçıq cümlələr deyilir.

Ümumiyyətlə, situativ – yarımçıq cümlə - situasiyadan aydın olan üzvün işlənmədiyini yarımçıq cümləyə deyilir.

Məsələn:

- *Mən də bilməyimmi kimi alıram?*
- *Bil.*
- *Adət belədir, kefinə bax.*

- *Sən də.*

- *Deyirlər ki, yetim bəxtli olur.*

- *Düzdür.* (M.Cəlal “Yolumuz hayandır”).

Mətnə nəzər saldıqda işlənməyən üzv kimi təyin və tamamlıq olduğu mətn situasiyasından bəlli olur. Yəni, “aldığın qızı, əlbəttə, bilməlisən” cavab işlənmir. Lakin mətnin birinci cümləsinin sual məzmununun tələbi ilə onu zehində təsəvvür edirik. Zərurət olduqda onu (aldığın – feili sifətdən ibarət təyin və qızı – isimlə ifadə edilmiş tamamlığı) yerinə bərpa edə bilərik.

Kontekstual-situativ yarımçıq cümlələrin özünün üç sintaktik-semantik tipi vardır:

1) Mübtədası buraxılmış kontekstual-situativ yarımçıq cümlələr.

Məsələn,

- *Bacı, Mirzə hara getdi?*

- *Nə bilim!*

- *Siz onun əyalı deyilsiniz?*

- *Doğrudur.*

- *Bəs gec gələr?*

- *Nə deyim, ay qardaş* (M.Cəlalin “Dostumun qonağı”ndan).

2) Xəbəri buraxılmış kontekstual-yarımçıq cümlələr.

Məsələn,

- *Yallah, yallah! Hardasan? Kəfin necədir?*

- *Sən nə təhərsən?*

- *Göz dəyməsin.*

- *Neyləyək ki, bir görüşək?*

- *Bəlkə.*

- *Sən evdə olacaqsan.*

- *Söz versən* (Mir Cəlal “Kəmtərovlar ailəsi”ndən)

Mətnə diqqət etsək, xəbərin (“yaxşıyam”) stilistik məqsədlə işlənmədiyini görmək olur. Ümumi kontekstual – situativ semantikanın imkanları baxımdan həmin xəbər zehində konkret təsəvvür edilir.

3) Tamamlıqsız kontekstual-situativ yarımçıq cümlələr.

Məsələn,

Cəmil İmanlı ehmalla başını buladı:

- *Unutmayın ki, hər yoğrulan xəmindən yağlı kökə alınmır.*

- *Bilirəm.*

- *Mən tanıyıram.*

- *Həm tanıyır.*

- *Mən təkrar deyirəm.*

- *Konkret danışaq* (Babanlı V. “Zəmanə adamı”ndan).

Nümunədə birinci cümlədən başqa, heç birində tamamlıq ifadə edilməmişdir. Buraxılmış tamamlıqlar həmin sözlərə məxsus sualın məzmunundan məlum olur (“Bilirəm” – nəyi; “Mən tanıyıram” kimi?; Mən təkrar deyirəm – nəyi?); “Konkret danışaq” – nəyi?).

Yarımqıq cümlələrin ən çox işlənən növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət olan növüdür. Maraqlı struktur tipi olan dialoji nitqli yarımqıq cümlələr zəngin semantik-struktur xüsusiyyətlərə malikdir.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd etməyi məqsədəuyğun sayırıq. Belə ki, mübtədasız, yarımqıq cümlə strukturuna epik növün janrlarından olan tapmacalar da öz struktur-semantik xüsusiyyəti cəhətdən uyğun gəlir. Ümumi semantik məzmunu cəhətdən idrakı fəaliyyətin aktivləşməsinə xidmət edən tapmaca mübtədanın təsəvvürdə konkretləşib bərpa edilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Məsələn,

Dağdan gəlir, daşdan gəlir,

Qudurmuş bir aslan gəlir.

Yaxud

Üstü zəmi biçərlər,

Altı bulaq içərlər.

Üstüörtülü mətləblərin, əlamətlərin müəyyənlişməsinə hesablanan tapmacalarda dəqiqləşdirilməsi zəruri olan vahidlərdən biri də mübtədadır.

Bu janrın struktur əlaməti haqqında tədqiqatçı alimlər arasında mülahizələr birmənalı deyil. Belə ki, mübtədasının olmaması

baxımından Ə.Cavadov tapmacaları təktərkiibli cümlələrin şəxssiz növünə bənzədir.

Hesab edirik ki, bu cür konstruksiyalar müəyyən şəxsi təktərkiibli cümlələrə daxildir. Çünki, hər ikisində semantik struktur, subyektin idrakı fəaliyyəti nəticəsində bərpa edilir.

“Yarımçıq cümlələrin üslubi-semantik xüsusiyyətləri” yarım bölməsi bu cür cümlə konstruksiyalarının stilistik imkanlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca faydalıdır.

“Fikirlərimizi həmişə bütöv cümlələrlə ifadə etsək, dil çətinləşir, təkrarçılıq artır. Azərbaycan dilində sözcülüyə yer yoxdur. Burada maksimum qənaət prinsipinə əməl olunur. Morfemin və cümlənin potensial imkanından daha çox istifadə olunur”¹⁵.

Buna görə də, istər şifahi, istər yazılı nitqimizdə nitqin yığcam, ifadənin ahəngdar, üslubun gözəl olması və təkrarçılığın qarşısını almaq üçün yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir. Yarımçıq cümlələrin bu cür sintaktik-semantik və stilistik-semantik potensialı şifahi nitqin istər dialoji, istər monoloji ritorik mühitində aktiv təzahür edir. Belə cümlələrin işlənmə tezliyi üslubi sferada (hər iki stilistik situasiyada) müşahidə edilir. Bu cür üslubi mövqeyindən çıxış edərək demək mümkündür ki, yarımçıq cümlə kontekstdən kənarında heç bir fikir ifadə etmir. Mübtədə və xəbəri buraxılmış cümlə ancaq üzvün çatışmazlığına, mövcud cümlənin strukturuna görə yarımçıqdır. Ümumi mətn semantik gücü həmin yarımçıqlığı asanlıqla doldurur.

Odur ki, yarımçıq cümlələri şərh edərkən, ilkin araşdırmada mətndən, onun struktur tərkibinin bir-biri ilə semantik əlaqəsindən, sintaktik-semantik münasibətindən və s. yanaşmaq məqbuldur.

Bizim danışığ dilimiz müxtəlif xarakterli və strukturlu cümlələrdən ibarətdir. Əgər nitqin komponenti olan bir üzvün adı əvvəlki cümlədə çəkilmisə, ikinci cümlədə onun təkrarına heç bir ehtiyac qalmadığı üçün buraxılmış olur. Başqa sözlə desək, adları çəkilməmiş və lazım gəlsə müxtəlif amillər (kontekst, situasiya, dialoq)

¹⁵ Cəfərova, Z. Sözlün funksional üslubi yükü // – Bakı: Gənc tədqiqatçıların əsərləri, məcmuə, – 1998. – s. 25

vasitəsilə bərpası asanlıqla mümkün olan üzvlərin reduksiyası dilimizdə mövcuddur. Bu hadisə, yəni reduksiya hadisəsi özünü göstərən cümlələr yarımçıq olur.

Məsələn,

Oruc bəy ayağa durdu, dostunu da qaldırmaq istədi. Bünyad bəy getmək istəmədi:

- *Hara?*

- *Evə.*

Əli ilə yuxarını göstərdi və dedi:

- *Evin buradır (Rəsul R. Seçilmiş əsərləri)*

Yaxud:

Tamaşa Əfsunun töyüşünə səksəkə ilə dikəldi:

- *Ay, nə gec gəldin?*

- *Gec deyil.*

- *Çox sıxılırdım.*

- *Allah eləməsin!*

Əfsun eyni məzə ilə şiltaqlandı:

- *Əyani göstər.*

- *Bayaq göstərdim.*

- *Haçan?*

- *Öpdüm səni.*

- *Mən səni sevirəm.*

Tamaşa sirli töyüşüklə:

- *Mən də!”... – dedi (Babanlı IV. “Zəmanə adamı”ndan.*

Yarımçıq cümlələrin üslubi-semantik imkanlarından aşağıdakı məqamlarda və konkret niyyətlər üçün istifadə edilir:

a) Bəzi nitq mühitində fikrin subyekt tərəfindən sürətli ifadəsi tələb edilən məqamlara aid:

Məsələn,

Əlibaba müəllim içəri girdi:

- *Salam.*

- *Nə var, nə yox?*

- *Sağlığın.*

- *Bilmirəm.*

- *Xosrovu müdafiə edəcəyəm.*

- *Hələ dayan.*

- *Nə olub?*

- *Öyrənirsən (Həsənzadə N. "Nabat xalanın çörəyi"ndən).*

b) Mükəllimə zamanı söhbətin gizli xarakter daşdığı və ya üstüörtülü tərzdə çatdırılması tələb olunan məqamlara dair:

Məsələn,

- *Məni tanımadınmı, qızım?*

- *Tanımadın.*

- *Kimsiniz?*

- *Baba.*

- *Siz institutda oxuyursunuz?*

- *Oxuyuram (Abdullayev Ç. "Əli və Nino"dan).*

Mətnin cavab replikasından görünür ki, fikir subyekt tərəfindən ehtiyatlı, gizli tərzdə açıqlanması məsləhət bilinməyən şəkildə ifadə edilir.

c) Fikrin subyekt tərəfindən qeyri-müəyyən formada ifadə olunması tələb olunan situasiyaya müvafiq gələn:

Məsələn,

- *Bu tapmacanın açarını nə qədər tez tapsaq, işimiz o qədər asanlaşacaq.*

- *Amma nə cür?*

- *Bilmirəm.*

- *Qapı bağlı idi.*

- *Hə, elədir.*

- *Hələ ki, yazırlar.*

- *Çox düşünüldü (Abdullayev C. "Əli və Nino"dan).*

Göründüyü kimi, üslubi ifadənin bu cür ritorik məqamlarında yarımçıq cümlələr qeyri-müəyyən və şəxssiz cümlə replikalarından ibarət olur. Ümumi sintaktik-semantik stilistik şərait özü həmin cümlə strukturunu tələb edir.

d) Bəzi hallarda danışan özünü müsahibinə təcrübəli və müdrik təqdim etmək üçün aforistik məzmunlu replikalardan istifadə edir.

Belə məqamlarda adətən elliptik tipli yarımçıq cümlə növləri aktiv işlənir.

Məsələn,

- Ali məktəbə qəbul olacaq.

- Niyyətin hara, mənzilin ora. (canlı danışqdan)

e) Subyektin iş və hadisənin məzmunu haqqında açıq və təfsilatı tərzdə danışdığı məqamda işlənmək üçün tələb edilən yarımçıq cümlələrə aid:

Məsələn,

- *İki kişi köynəyi, bir çamadan konfet, dəvə yunundan bir cüt şərf...*

- *Niyə mat-mat baxırsan?*

- *Bunları sən gətirmisən.*

- *Mən?*

- *Sən.*

- *Nə vaxt?*

- *Elə bu axşam* (Həsənzadə N. “Nabat xalanın çörəyi”ndən).

Beləliklə, dissertasiya işində yuxarıda qeyd edilən digər vacib məsələlərin həlli ilə yanaşı, yarımçıq cümlələrin stilistik imkan və işlənmə məqamları olduqca anlaşıqlı şəkildə təhlil edilmişdir. Bu cümlə konstruksiyalarının stilistik kommunikasiyasının onun sintaktik semantikasının və semantik-struktur çalarlarının təşkili amilinə çevrilməsi də xüsusi olaraq işdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə “ Sözlü cümlənin sintaktik semantikasi” adlanır və beş yarım fəsildən ibarətdir.

Dördüncü fəslin “Sözlü-cümlənin sintaktik-semantik mənalari” adlanan birinci yarım fəsildə sözlü-cümlənin bir-birindən maraqlı, semantik kütləsi baxımdan zəngin olan sintaktik-semantik tipləri yeni prizmadan tədqiq edilmiş, onların səciyyəvi cəhətləri geniş və aydın şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Sözlü cümlənin semantik məzmununun zənginliyi dissertasiyada ilk növbədə subyektin obyektə münasibətinin müxtəlifliyi baxımından tədqiq edilmişdir:

1) Emosional qiymətləndirici söz-cümlə-danışanın ifadə olunan fikrə, şəraitə, hadisə və predmetə münasibətini əks etdirən söz- cümləyə deyilir. Adətən belə cümlə tipləri nidalardan və nidalaşmış sözlərdən ibarət olur.

Məsələn:

- *Deməli, yazırdın?*

- *Yazırdım.*

- *Kimə?*

- *Camaat gəlib xahiş edirdi, mən də yazırdım.*

- *Əhsən! Afərin sənə!* (Şıxlı İ. “Ölən dünyam”dan).

2) İnkər söz-cümlə-verilən suala ya inkar cavab kimi işlənən, ya müsahibin fikri ilə razılaşmamağı bildirən, ya da danışanın öz fikrini inkar edən söz- cümləyə deyilir.

İnkər söz-cümlə əsasən inkar ədatları: “yox”, “xeyir” sözləri ilə, habelə “əsla”, “qətiyən”, “heç vaxt” sözləri ilə ifadə edilir.

Məsələn,

- *Sizin başınıza hava gəlib, siz aqlınızı itirmisiniz – Horri Hedmen yalnız bunları deyə bildi.*

- *Yox, belə deyil! – Dranqo sərt şəkildə onun sözünü kəsdi.*

- *Yadınıza salın, Komissar – Dranqo canlandı, - yaxşı – yaxşı yadınıza salın: onda boz rəngli xırda, bir açar yox idi ki? Təxminən, bax bu boyda, deyə Dranqo barmağı ilə göstərdi, - lap balaca.*

- *Yox.* (Abdullayev Ç. “Əli və Nino”dan).

- *Burası Həməzənlər düşərgəsi imiş.*

- *Bunların kişiləri yoxdurmu?*

- *Xeyir.*

- *Bu söhbətdən sonra Alpaqay neçə vuruşmada olduğunu soruşdu.*

- *Heç.*

- *Ölümdən qorxursanmı? – deyə soruşdu və gülümsədi.*

- *Əsla!*

Bəzi məqamlarda inkar cümlələrdən əvvəl təsdiq bildirən “əlbəttə” modal söz işlənir. Bu zahiri struktur ritorik forma ilk baxışda təsdiq və inkar söz-cümlənin paralel işlənməsi qənaətini

yaradır. Məntiqə görə təsdiq və inkari münasibət eyni sintaktik-semantik məzmununda vəhdətdə təzahür edə bilməz. Belə hallara yalnız seçim məzmunu bildirən stilistik məqamlarda rast gəlinməsi istisnadır.

Məsələn,

- Düşün və qərarını ver:

- Ya hə, ya yox!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsdiq və inkari söz-cümlənin eyni zamanda işləndiyi məqamlarda verilən suala inkari cavabla yanaşı, özünün fikrini bildirmə, başqasının fikri ilə razılaşmamaq məzmununun ifadəsi önə çəkilir.

Məsələn,

- *Siz bunu ciddi deyirsiniz? – heyrətə gəlmiş Ştiven Ross handan-hana dilləndi:*

- *Əlbəttə ki, yox. (Abdullayev Ç. “Məntiq qaydaları”ndan).*

Yaxud:

- *Qanacaq yaxşı şeydisə, vədə əməl də heç pis şey deyil.*

- *Nə vədə?!*

- *Mənə verdiyin vədi unutdun?*

- *Şübhəsiz, xeyir! (Babanlı V. “Zəmanə adamı”ndan).*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ifadə olunan fikrə, danışanın münasibəti inkari cavabla paralel işlənir.

3) Sual-söz cümlə - müsahibin fikrinə modal – münasibət bildirmə məqamında işlənilən təsdiq və inkari cavab ifadə edən “hə”, “yox” ədatları və ya “heç”, “yaxşı”, “belə”, “elə”, aydındır və s. sözlərlə ifadə edilən – söz- cümləyə deyilir.

Məsələn

- *Çöldən içəri girəndə hay-küylə qabağına yüyürənim olsun. Boynuma atılanım olsun...*

Qumaş arvadın alın qırıqları sıxlaşdı:

- *Həəə?*

- *Getməyim sərfəlidir. Orda yaramazın iyrənc sifətini birdəfəlik unudaram, çoxdandı kütləvi yerlərə ayağım dəymir. Getmək lazımdır!*

- *Yaxşı?*

- *Əgər bilsəm ki, bu hərəkət sonuncudur, bir daha təkrarlanmayacaq, mənə çətin də olsa, əfv eləyəyəm.*

- *Ona arxayın ol! – Əfsun ilan dili çıxardı, - Qəti söz verirəm: sonuncudu!*

- *Yaxşı bağışladım.*

- *Demək, bağışladın, elə? (Babanlı V. “Zəmanə adamı”ndan).*

4) “Təsdiq söz-cümlə - ya verilən suala cavab olan, ya danışanın razılığını bildirən, ya da danışanın fikrini təsdiq edən söz-cümləyə deyilir”.

5) Üzvlənməyən təkterkibli cümlənin bu növü aşağıdakı sözlərin və birləşmələrin köməyi ilə düzəlir: “bəli”, “əlbəttə(ki)”, “şübhəsiz (ki)”, “sözsüz (ki)”, “yaxşı”, “təbii (ki)”, “yəqin(ki)”, “çox gözəl”, “çox əla”, “çox pakizə”, “hə”, “həri”, “həri ya”, “bəli və s.

Məsələn:

Bir nəfər odunçu yolla getdiyi haldı onu bir filosof görür. Anamın şələsi kimi o da odunu nizamla yığbmış, filosof onu saxlayır. Bu odunları belə səliqə ilə üst-üstə kim yığıb? – soruşur¹⁶.

- *Özüm, - o da cavab verir.*

- *Təzədən bir də açıb yığa bilərsənmi?*

- *Əlbəttə. (Həsənzadə N. “Nabat xalanın çörəyi”ndən).*

Təsdiq söz-cümlənin semantik baxımdan iki mənə incəliyini qedy etmək yerinə düşər:

a) Təsdiq söz – cümlənin müəyyən bir qismi (“hə”, “bəli”, “əlbəttə”, “şübhəsiz”, “yaxşı”) özündən əvvəl söylənən fikrə kəskin tamamlayıcı cavab bildirir, özündən sonra izahedici, aydınlaşdırıcı sözlərin işlənməsinə yer qoymur.

Qıraqdan baxanlar da görsünlər ki. Nənənin qayğısına qalanlar çoxdur...Necə sözdü, Mara Abramova? Siz dünya görmüş qadınısınız, belə yaxşıdır, ya yox?

Yaxud:

¹⁶ Abbasov, Ə.M. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri. // – Bakı: Gənc tədqiqatçıların əsərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 1997, № 8, – s. 37.

Əfsun biləyini çırmayıb saatına baxdı:

- Onda bir az da yatsın, çox əziyyət çəkib, heydən tamam düşüb.

- Hə.

b) Təsdiq söz-cümdə - özündən əvvəlki fikrə münasibətinə görə, nisbətən qəti və tam cavab ifadə etmir. Odur ki, semantik tutumu cəhətdən özünə sinonim olan bəzi tamamlayıcı leksik vahidlərə qismən də olsa, ehtiyac duyulur. Həmin ifadələr ya yerində işlədilir, ya da verilən sualın cavab məzmununa görə mətn situasiyasına əsasən təfəkkürdə düşünülür. Belə idraki təsəvvürü cəhətdən təsdiqi söz-cümlənin bu tipi xəbəri və mübtədası zehində təsəvvür edilən təktərkibli cümlələrə oxşayır. Bu, təktərkibli cümlələrin geno-sintaktik analogi strukturu sayılır.

Məsələn,

- *Əllərinin ikisini də qaldır yuxarı. Yəqin mənimlə zarafat eləyir, - dedim, əllərimi qaldırdım yuxarı.*

- *Tərpənmə.*

- *Yaxşı, tərpənmirəm (Həsənzadə N. "Nabat xalanın çörəyi"ndən).*

Yaxud:

- *Serj sizin otağa qalxmışdır? – Dranqo soruşdu.*

- *Hə. Mən əvvəlcə ona parkda rast gəlmişdim. O, iki dəfə yerə yıxılmışdı.*

- *Siz də onu öz otağınıza gətirdiniz, eləmi?*

- *Hə, mən öz otağıma gətirdim. (Abdullayev Ç. "Məntiq qaydaları"ndan).*

Nümunələrdən görüldüyü kimi, söz-cümlənin məzmunu özündən əvvəlki mülahizəni tam semantik baxımdan yekunlaşdırmır. Bu səbəbdən də əlavə izahedici sözlərin işlənməsi üçün zərurət duyulur.

Təsdiq və inkar söz-cümlələrin sintaktik-semantik mənasının rəngarəngliyində onun ifadə tərzinin müxtəlifliyinin rolu böyükdür.

"Təsdiq və inkar söz-cümlələr müxtəlif ifadə tərzlərində təzahür edir:

1. Eyni söz-cümlənin təkrar olunması yolu ilə.
2. Bir neçə söz -cümlənin yanaşı işlədilməsi yolu ilə.
3. Modal sözlər, bəzi nidalar, təkid, məhdudiyət bildirən ədatların söz-cümlə ilə birlikdə işlənməsi yolu ilə.

Adı çəkilən yarım-fəsildə təhrikedici söz-cümlənin səciyyəvi əlamətləri qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Təhrikedici söz-cümlə əvvəlcə söylənən fikrə və yaranmış vəziyyətə danışanın münasibətini, bir işə təhrik etdiyini bildirən söz-cümləyə deyilir. Belə cümlələr məzmununda hərəkət anlayışı olan nidalar və nidalaşmaqda olan sözlərdən ibarət olur. Həmin sözlər aşağıdakılardır:

Marş! Haydı! Savaş! Urra! Hə!

Məsələn,

Edar,

- Ha...ha...ha...buna bax,

Buna bax Arşak!

Haydı! Çıxar qılınıcı südəmə uşaq! (Vurğun S. "Vaqif" dən).

Yaxud:

"Durna eyni pıçılıtlı ilə:

-Sonra danışarıq, - dedi.

Əfsunun dili sızıldadı:

- Yəni, gözləyək deyirsən?

- Hə! (Babanlı V. "Zəmanə adamı"ndan)".

Bu cür söz-cümlələr sintaktik semantikasındakı təhrikediciliyin qətiyyətliilik dərəcəsinə görə iki yerə bölünür: a) Başqasını bir işə bilavasitə təhrik etmə; b) Başqasını bir işə qismən təhrik etmə.

*Beləliklə, söz-cümlənin sintaktik-semantik tiplərinin zənginliyi subyektin obyektiv gerçəkliyə münasibətinin məzmunundan çox asılıdır*¹⁷. Bu və ya digər semantik rəngarənglik disseratsiya işinin novator istiqamətinin təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər.

¹⁷ Abbasov, Ə.M. Söz-cümlənin sintaktik-semantik tipləri //– Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, - 2019. №2, – s. 67, - s. 17

Dördüncü fəslin “Modallarla ifadə edilən söz- cümlələr” adı altında bəhs edilən yarım-fəslində söz-cümlə tiplərinin sintaktik modal semantikasi baxımından da problemin həllində xüsusi mövqeyə malik olduğu dissertasiyada parlaq şəkildə ifadə edilmişdir.

Əvvəlcə, irəli sürülən fikrə, mövcud vəziyyətə danışanın subyektiv münasibəti rəngarəng intonasiya tərzii ilə ifadə edilə bilər. Söz-cümlə tipləri kommunikativ funksiyanın ifadəsindəki intonasiyasına görə çeşidli ritorik-semantik çalarlara malikdir.

Bu semantik çalarlığın söz-cümlə tiplərində sintaktik-semantik əlamətin formalaşmasında stimol olması işin səciyyəvi cəhətləri kimi dissertasiyada bədii nümunələrlə göstərilmişdir:

1) əvvəlinci fikrin, ya da danışanın real vəziyyət haqqındakı mülahizəsinin nəqli xarakter daşıdığı məlumat məzmununda ifadə edən söz-cümlə.

Məsələn,

- *Güc gəlməkdə, görünür, məni sevmirsən.*

Ninni and içərək, inandırmağa çalışırdı:

- *Evə qonaq gəlmişdi. Onun üçün ləngidim.*

- *Yox.*

Yaxud:

İlyas istehzalı təbəssümlə:

- *Ahəngi cisim, yoxsa ruh daha çox tamamlayır? – deyə sordu.*

- *Kəfəs çox düşünməyərk:*

- *Əlbəttə, ruh! – dedi (Çəmən-zəminli Y.V. “Qızlar bulağı”ndan).*

Nümunələr əsasında ifadə edilən fikir məzmunca informativ xarakter daşıyır. Bu, söz –cümlənin tələffüz tərzindən və semantik məqsədin tələbindən bəlli olur.

2) *Söz-cümlə naməlum iş barədə tələb edilən cavaba cavabı sual tərzində ifadə edir.*

Məsələn,

- *Hatəm, adam sənini kimi çox danışib – eləyəndə zəhər də ona təsir etmir?*

- *Hə? Hə? (Həsən-zadə N. “Nabat xalanın çörəyi”ndən).*

3) Özündən əvvəlinci fikrə və real vəziyyətə münasibəti əmr tərzində ifadə edən söz-cümlə.

Məsələn,

- *Stul da cavab verdi? – Zarafatla soruşdum.*

- *Stulun da sənə oxşamışdı. Nə qədər eləyirdim dinmirdi.*

Amma heç olmasa dinləyirdi.

- *Yox!*

Yaxud:

Atından düşüb düz gəldi yanıma. O da qızın verdiyi sualı verdi:

- *Məni tanıdınmı?*

- *Şübhəsiz ki. (Həsənzadə N. “Nabat xalanın çörəyi”ndən).*

Özlərindən əvvəlki mülahizəyə əmr üslubunda ifadə olunan rəy, münasibət intonasianın tələffüzündən daha çox asılıdır.

4) Əslində struktur cəhətdən deyil, semantik cəhətdən sintaktik vahid kimi özünü təsdiq edən nida cümləsi söz-cümlə olaraq da öz spesifik məna xüsusiyyətini dəyişmir. Özündən əvvəlki fikrə, yaxud mövcud vəziyyətə, situasiyaya rəngarəng duyğu, emosional ruh və s. ifadə edən söz -cümlə, beləliklə, mülahizəyə obrazlı münasibətin formalaşmasını təşkil edir. Bu ifadəlilik istər bədii əsərlərdə, istərsə də canlı danışqda eyni semantik kütləsi ilə təzahür edir.

Məsələn: *Eldar:*

- *Gəl, gəl, çulu cırıq kəndliyəm mən də,*

Şahla vuruşuram yeri gələndə

Qacar:

- *Mənlə vuruşmağa Koroğlu gərək!*

Eldar:

(kinayə ilə)

- *Bəh...Bəh... nə söz var ki, pələngsən pələng (Vurğun S. “Vaqif”dən).*

Yaxud:

Uşaq sevinclə atasına:

- *Ata, bilik yarışında birinci yerə çıxdım.*

Ata:

- *Afərin!*

Ana da bu sevincə eyni hislə qoşularaq:

- *Alqış!* (Canlı danışıqdan).

Bu cür emosional – hissi, ruhi məna çaları bildirən sözcümlər xüsusi kateqoriya təşkil edir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, söz – cümlənin müxtəlif intonasiya tərzində ifadəsi təktərkibli sadə cümlənin həmin tipinin təkcə sintaktik modal mənalərini formalaşdırmır, eyni zamanda, kommunikativ funksiyayı zənginləşdirir.

Dördüncü fəslin elmilik kriteriyası və məzmun keyfiyyəti cəhətdən diqqəti cəlb edən “Söz-cümlənin təktərkibli sadə cümlə ilə sintaktik- semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi” yarım-fəslində dissertasiyadakı problemin canlandırılması və həllinə yaxınlıq daha aktiv müşahidə edilir. Dilimiz məzmun və struktur baxımından zəngin cümlə tiplərindən ibarətdir.

Həmin cümlə tiplərini struktur – semantik və sintaktik-semantik baxımdan fərqləndirmək üçün müqayisəli metodun ən düzgün tədqiqat metodu hesab edildiyi dissertasiyada önə çəkilmişdir.

Söz-cümlə ilə müqayisəyə yaxın olan cümlə strukturlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Adlıq cümlələr
- 2) Yarımçıq cümlələr

Bu cümlə tiplərinin hər birinin öz müqayisə meyarı vardır. Belə ki, adlıq cümlələr struktur-semantik əlamətinə - predikativliyin intonasiya vasitəsilə icrası və sintaktik kəmiyyətinə görə; yarımçıq cümlələr dialoji nitq şəraitindəki mövqeyinə; şəxssiz cümlələr xəbər funksiyasında işlənməsi cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yarım-fəsil dissertasiyanın mərkəzində duran problemlərin həllinə hesablanmış tədqiqat istiqamətlərini iki kiçik bölməsində daha qabarıq əks etdirir:

a) “Söz-cümlə ilə adlıq cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi” adlanan (4.3.1.) kiçik bölümdə adlıq cümlələrin zahiri struktur xüsusiyyəti və məndəki mövqeyinə görə

söz-cümlə ilə oxşarlıq təşkil etməsi disseratsiyada müvafiq dil faktları və bədii nümunələrə əsasən şərh edilmişdir.

I.Şahbazın evi. Evde heç bir dəyişiklik olmamışdır. Tatyana qoca Şahbazın rəsmini çəkib qurtarmaq üzrədir (Vurğun S. “İnsan”dan)

II. Siz axı Harrsionların otağına baxmaq istəyirdiniz - komissar onu xatırlatdı.

- Sonra baxarıq, - Dronqo əlini yellədi, - əvvəlcə gəzişək.

- Yaxşı.

Gördüyümüz kimi, hər iki tədqiqat obyektini olan sintaktik kateqoriya ilk görünüşlərində bir-birinin analoji strukturu təsiri bağışlayır. Hər ikisi bitkinlik intonasiyası ilə tələffüz edildiyi üçün mətndən təcrid edilmiş vahid formasında görünür. Lakin hər iki kateqoriya mətnlə, onun semantik xətti ilə sıx bağlıdır. Bu və ya qeyd etmədiyimiz digər analoji əlamətlər hər ikisinin eyni, vahid kateqoriya olması anlamını ifadə etməməlidir.

Adı çəkilən birinci kiçik bölmədə oxşar cəhətləri ilə yanaşı, söz-cümlə ilə adlıq cümlələrin fərqli xüsusiyyətləri də müvafiq meyarlar əsasında təhlil olunmuşdur:

1) Adlıq cümlə baş üzv – mübtəda əsasında yarandığına görə üzvlənən cümlə sayılır. Söz- cümlələr isə üzvlərinə ayrılmayan, yəni üzvlənməyən təktərkibli sadə cümlələrə aiddir.

“Adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmışdır. Adlıq cümlələr predikativliyin xüsusi əlamətlərini qəbul edə bilmir. Ancaq adlıq cümlələr sadə cümlənin əlamətlərindən hesab olunan bitkinliyə, intonasiyaya malik olur”¹⁸.

2) Adlıq cümlələr sonra cərəyan edəcək hadisələrin yerini, zamanını və baş vermə şəraitini bildirir. Deməli, adlıq cümlələr mətnlə bilavasitə bağlı olur. Bu cür cümlələrdən sonra işlənən izahedici söz və ifadələr onların mətnlə əlaqəsini möhkəmləndirməyə xidmət edir. Adlıq cümlə ilə mətnin məzmunu arasında semantik

¹⁸ Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili: Dərslik - sintaksis. / B.Xəlilov. “Adiloğlu”, – Bakı: – 2017. – 427 s.

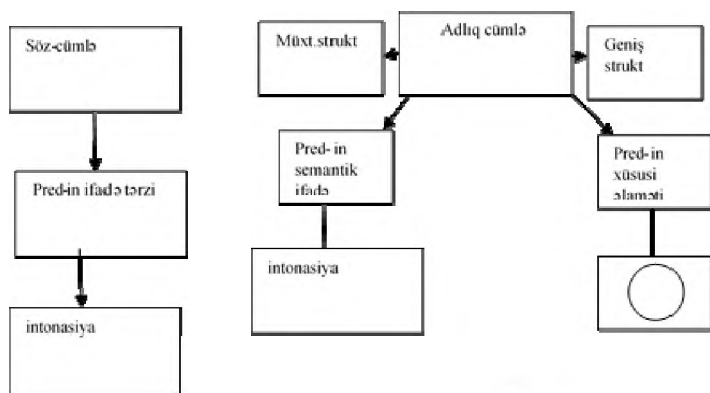
sıxlıq mövcuddur. Bəzi məqamlarda isə adlıq cümlələrdə müstəqil işlənmə meyilləri də müşahidə edilir. Məsələn, Şuşa qalası, Qazax mahalı və s. Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesindən götürülmüş bu tip adlıq cümlələri mətndən təcrid edilmiş tərzdə ifadə etdikdə belə öz lüğəvi mənasını qoruyur.

Söz-cümlələr isə izahedici sözlər olmadan işlənir. Mətdənkənar işlətdikdə bayağı səslənir və semantik dayaqını tamamilə itirir.

3) Adlıq cümlələr əlavə ifadələrlə işləndikdə struktur-semantik cəhətdən müxtəsər və geniş quruluşa malik olur.

Söz- cümlələr isə izahedici və aydınlaşdırıcı sözlərdən təcrid olunduğu üçün bu cür struktur tərkib qazana bilmir.

Qeyd etdiyimiz müqayisəli nəzəri fikirləri əyaniləşdirəsi olsaq, belə bir qrafik sxem alınır.

Əvvəldə adı çəkildən yarımfəslin “Söz-cümlə ilə yarımcıq cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi” adlanan (4.3.2.) kiçik bölümündə hər iki parametrlər əsasında (oxşar və fərqli) müqayisəli təhlil dissertasiya işinin yeni istiqamətlər üzrə araşdırılmasını təzahür etdirən amillərdən hesab edilə bilər:

1. oxşar sintaktik-semantik əlamətləri:

a) Hər ikisi mövqeyinə, yəni dialoji nitq mühitinin tərkibində

kommunikativ-funksional mövqedən çıxış etdiyinə görə bir-birinə yaxındır.

Məsələn:

I. - *Deyəsən, taksi gəlib. Taksini kim çağırıb ki?*

-*Mən.*

-*Sağlıqla qalın.*

-*Sizə minnətdaram.*

- *Mən də.*

II. -*Hamısını yoxlamaq lazım gələcək.*

Eviniz qarajdan çox uzaqdadır?

- *Hə.*

- *Eviniz çox böyükdür?*

- *Yox.*

- *Sizdə zirzəmi də var?*

- *Bəli.* (Abdullayev Ç. "Məntiq qaydaları" dan).

Hər iki cümlə strukturunda kommunikativ funksiya dialoji nitq şəraitində baş verir.

b) Hər ikisində tələb edilən cavab kəmiyyətə əsasən tək-tək sözlərlə ifadə edilir.

c) Həm yarımqıq cümlə, həm də söz-cümlə kontekstdən kənarında heç bir məna (fikir) ifadə etmir.

Lakin belə yaxın əlamətləri bunların arasında sintaktik-semantik bərabərlik qoymur. Bu iki sadə cümlə konstruksiyası arasında ciddi fərqli xüsusiyyətlər də mövcuddur:

a) Yarımqıq cümlələr üzvlənən cümlələr sisteminə daxildir, bütün cümlə üzvləri ilə ifadə oluna bilər. Söz-cümlə isə üzvlənməyən sadə cümlə qrupuna daxildir.

b) Yarımqıq cümlədə buraxılan üzv mətnə əsasən bərpa edilə bildiyi halda, söz-cümlə özündən əvvəlki fikrə semantik cəhətdən rəngarəngliyinə baxmayaraq struktur-semantik cəhətdən birbaşa – dəqiq münasibət ifadə etdiyi üçün buna zərurət duyulmur.

Məsələn:

I. – *Bəs gəlinimizin işi, vəzifəsi?*

-*Hələ oxuyur.*

- Harda.
- Universitetdə.

II. – Yəni demək istəyirsən ki, toyunuzu ikilikdə etmisiniz?

- Yox.
- Aranı vurmuşam.
- Qızın ata-anasıyan?
- Xeyr.

Birinci qrup cümlələrdə buraxılan üzvlər – “gəlinimiz”, “oxuyur” (mübtəda və xəbər) zərurət duyulduqda bərpa oluna bilər.

İkinci qrupda isə əvvəlki fikrə cavab söz-cümlə ilə verilərək tamamlayıcı xarakter daşıyır.

c) Yarımçıq cümlələr üslubi cəhətdən daha aktivdir. Əgər nitqin obyektə olan bir üzvün adı əvvəlki cümlədə çəkilməmiş, ikinci cümlədə onun təkrarına heç bir ehtiyac qalmadığı üçün buraxılmış olur.

Söz-cümlələrdə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, cavab söz-cümlə özündən əvvəlki fikrin tələbinə uyğun olaraq bir dəfə cavbalandırılır. Burada “buraxılmış söz”dən söhbət gedə bilməz.

Dissertasiyanın bu yarımfəslində söz-cümlə ilə müqayisə obyekti kimi seçilən sadə cümlə tiplərindən biri də “Söz-cümlə ilə şəxssiz cümlənin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi”dir.

Bu cümlə tiplərinin hər iksinin ümumi (oxşar) və fərqli cəhətləri araşdırmaya cəlb edilmişdir ki, bunlar arasında ən vacib əlamətlər aşağıdakılardır:

1) Oxşar cəhətlər:

a) Hər ikisi kommunikativ-funksional baxımdan strukturu etibarilə predikativlik mövqeyindən çıxış edir.

I. Bölgədə sakitlikdir.

II. –Sən üzr istəmək istəyirən?

-Hə.

b) Hər iki kateqoriya zahiri struktur baxımından bir-birinə yaxındır.

2) Fərqli cəhətləri:

a) Birinci növbədə, şəxssiz və söz- cümlələr üzvlənib-

üzlənməmək xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

b) Şəxssiz cümlələrdə qrammatik şəxs-mübtədə iştirak etmir və onun təsəvvürü belə mümkün deyil. Söz- cümlələrdə isə ifadəlilik və ya müəyyən bir məqsəd naminə cavab ünsiyyətinə xidmət edən söz-cümlə istisna hallarda işlənmiş, lakin intonasiya ilə ifadəsi mümkün olur.

Məsələn:

– Bacı, Badam xala buradamı olur?

-...

-Nə vaxt gələcək bilmirsən?

-...

Gördüyümüz kimi, cavab əvəzində işlənməsi nəzərdə tutulan söz buraxılmışdır. Nitq şəraiti vasitəsilə onu (“hə”, ya “yox”) düşünmək mümkündür.

c) Şəxssiz cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə, müxtəsər və geniş olduğu halda, söz-cümlələr izahedici sözlər olmadan mono-leksik vahid mövqeyindən çıxış edir.

Beləliklə, söz-cümlənin müqayisə edildiyi sadə cümlə tipləri ilə ortaq və fərqli mövqeyi onun sintaktik semantikasının formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Söz-cümlənin modal mənasının rəng-rəngliyi onun sintaktik semantikasının zənginliyinin təzahürüdür.

Haqqında bəhs edilən dördüncü fəsildə söz-cümlənin sintaktik semantikasının formalaşmasında ifadə vasitələrinin rolu və üslubi-semantik çalarlarından da dissertasiyada geniş şəkildə bəhs edilmişdir. Bu aspektdə problemin həllinə hesablanmış bir sıra mülahizələr işin vacib məqamlarından sayılır. Həmin məqamlardan bəzilərinin şərhinə nəzər salmaq:

Söz-cümlənin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar bir sözlə deyilsə də, sintaktik-semantik kütləsi (potensialı) baxımından cümlənin ifadə etdiyi bütöv fikrə müvafiq gəlir.

Bir sözdən (və ya sözlərin sabit birləşməsindən) ibarət olub sintaktik cəhətdən üzlənməyən, yəni üzvlərinə ayrılmayan söz-cümlələr izahedici sözlər vasitəsilə genişlənmişdir. Cavab cümlələrdə modal söz, ədat və nidaya hər hansı üzvlənən söz (xəbər, tamamlıq,

zərflik) artırılarsa, həmin cavab cümlə o halda söz-cümlə sayılır.

Məsələn,

- Kababla ərİştə lavaşın ayrı ləzzəti olur.
- Bəli, ləzzətli olar!

Bu nümunələrdə xəbər üzvləndiyinə görə söz-cümlə yox, yarımçıq cümlə sayılmalıdır.

Söz-cümləyə məxsus belə bir sintaktik əlaməti də demək vacibdir ki, bəzən söz-cümlədən sonra xitab işlənir.

Məsələn,

- *Siz şübhəli heç nə görmədiniz.*
- *Yox, Robert.*

Yaxud:

Stiven Rossünü görən kimi komissar ona yaxınlaşdı:

- *Professor, Siz də burdasınız?*
- *Bəli, Komissar (Abdullayev Ç. "Məntiq qaydaları"ndan).*

Nümunələrdəki "Bəli", "yox" sözləri özündən sonra xitab işlənməsinə baxmayaraq, söz-cümlə olaraq qalır. Nəzərə alınmalıdır ki, xitab özü də sintaktik cəhətdən üzvlənməyən söz qrupuna aiddir.

Söz-cümlə işlənmə dərəcəsinə görə aktiv olmasa da, bəzi nitq şəraitində bir neçə köməkçi nitq hissəsi ilə eyni zamanda işlənir.

Məsələn,

- *Siz necə istəsəniz, o cür. İstənilən adla. Mister Harrison kompleksiz adamdır.*

- *Onlar hamısı ingiliscə danışirlar?*
- *Əlbəttə, hə.*

Yaxud:

- *Onda gəlin fransız adı götürək. Məsələn, Anrı Leyivr. Uyğundurmu, Məni ona bu adla da təqdim edərsiniz.*

- *Yaxşı, hə (Abdullayev Ç. "Əli və Nino"dan).*

Bəzi məqamlarda isə cavab cümlə sayılan söz eyni söz-cümlənin təkrarı kimi müşahidə edilir.

Məsələn,

Mürsəl bəyin ən hörmətli adamı və qolunun dayağı Əhməd bəy bu səsə yuxudan ayıldı və başı ilə razılıq işarəsi verərək dedi:

- Əlbəttə, əlbəttə! (Rəhman S. “Seçilmiş əsərləri”ndən).

Söz-cümlələrin təsnifi dissertasiyada indiyədək dilçilik ədəbiyyatlarında verilmiş bölgü əsasında şərh edilmişdir:

- 1) Hə, bəli, yox, xeyir, əsla, qətiyyə, heç, heç də ədatları ilə
- 2) Ah, aha, oho, ey, əfsüs, əhsən, ura, marş, haydı, afərin, alqış və s. kimi nidalar ilə.
- 3) Əlbəttə, sözsüz, baş üstə, göz üstə, şübhəsiz və s. kimi modal sözlərlə.

Məqbul hesab edilən bu təsnifata məxsus səciyyəvi sintaktik-semantik xüsusiyyətlər yeni aspektdən izah edilərək əsaslandırılmış və həmin əlamətlər bədii nümunələrlə təzahür etdirilmişdir.

“Söz-cümlənin üslubi-semantik xüsusiyyətləri” adlanan yarım-fəsilində söz-cümlənin və ümumiyyətlə, hər bir cümlə strukturunun üslubi cəhətlərinin onların işlənmə dairələri və aktivlik dərəcələri ilə sıx bağlı olduğu dissertasiyanın adı çəkilən yarım-fəsilində aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Bütün stilistik imkanların kommunikativ şəraitdən törəyərək mövcud olduğu sadə cümlə növlərinin fərdi üslubi konteksti daxilində işin bütün fəsillərində tədqiqat obyektini kimi hədəfə çevrilərək sistemli formada araşdırılmışdır.

“Bu mənada deyə bilərik ki, söz-cümlələrin işlənmə dairəsi məhduddur. Çünki heç də hər yerdə və istənilən vaxt söz-cümlədən istifadəyə zərurət duyulmur. Danışan söylədiyi fikrin çatdırılma məqsədindən asılı olaraq müxtəlif cümlə strukturlarından istifadə edə bilər¹⁹.”

Aşağıdakı hallarda söz-cümlələrdən istifadəyə ehtiyac yaranır:

- a) Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq
- b) Fikrin ifadə məqsədindən asılı olaraq
- c) Nitqin forma situasiyasından asılı olaraq (nəzm, təhkiyə və dialoq).

Söz-cümlədən mətnə sual-cavab replikalarında, adətən, dialoqi nitq şəraitində istifadə edilir.

¹⁹ Cəfərov, N.Q. Azərbaycan dilində sadə cümlənin struktur-semantik inkişafı: / filologiya elmləri namizədi. dis./ – Bakı, 1985. – 150 s.

Söz-cümlənin üslubi cəhətlərinin daha parlaq təzahürü üçün yarımçıq cümlənin stilistik imkanları dissertasiyada qarşılaşdırılaraq belə bir qənaət hasil edilir: Yarımçıq cümlələrin stilistik imkanlarından söz-cümlədə də analogi üslubi funksiyanın ifadəsində istifadə edilir. Yəni fikri bütün hallarda bütöv cümlə ilə ifadə etsək, vaxt israfçılığı ilə nəticələnər. Bəzən fikri sürətlə ifadə etmək, sözə qənaətlə yanaşmaq tələb edilir. Bu cür hallarda sual-cavab söz-cümlə kommunikativ funksiyanın idarəedicisinə çevrilir.

Beləliklə, söz-cümlənin bu və ya digər rəngarəngliyi onun sintaktik semantikasının zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayan əsas amillərdən biri kimi dissertasiyada geniş və açıq surətdə ifadə edilmişdir.

Bu dissertasiya da ilk dəfə olaraq problemə baxış bucağı dəyişdirilmiş (yenilənmiş), onun əsas hədəfi kimi sintaktik semantika seçilmişdir. Funksional qrammatika kontekstindən sintaktik-semantik aspektə yönəlmiş baxışlar öz novator istiqamətlərini müəyyənləşdirdikdən sonra çox maraqlı və yeni nəticələr alınmışdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aparılan araşdırmalar ümumiləşdirilərək əldə edilmiş qənaətlər yığcam şəkildə verilmişdir:

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlənin sintaktik semantikasının tədqiq edilməsi aşağıdakı elmi nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

1. Sadə cümlədə sintaktik-semantikamı özünün mənalı sistemi baxımdan iki qrupa bölmək olar: 1) Sintaktik modal mənalı (nəqli, sual, əmr, arzu və nida mənalı); 2) Sintaktik-struktur mənalı (müqayisə, obyekt, subyekt, əlamət mənalı və s.). Bunların hər ikisinə aid zəngin bədii materiallar, bir sıra paralellər və müqayisələr əsasında mövcud oxşarlıqlar haqqında ümumiləşmələr aparılmışdır. Eyni oxşarlıqlar sadə cümlənin yalnız struktur-semantik yöndən tədqiqi baxımdan deyil, digər formal qrammatik cəhətlərinin araşdırılmasında da müşahidə edilir.

2. Sadə cümlədə subyekt-predikat münasibətləri məntiqi istiqamətdə çoxaspektli planda araşdırılmışdır. İmplitit mübtədə (elliptik cümlələrdə təsəvvür edilən), məntiqi mübtədə və psixoloji

mübtədə anlayışları ilə qrammatik mübtədə termininin sadə cümlənin struktur-semantik tipləri üzrə qarşılaşdırma məqamında geniş planda şərhli tədqiqat işinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilə bilər.

3. Cüttərkibli cümlələrdə subyekt-mübtədə münasibətləri, habelə predikat-xəbər əlaqələri mətnlər əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma zamanı belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, cüttərkibli cümlələrdə subyekt (iş görəni) və mübtədə (qrammatik şəxs) əsasən üst-üstə düşür. Subyekt mübtədə ilə nə dərəcədə uzlaşırsa, eyni zamanda, xəbərlə də eyni dərəcədə uzlaşır. Demək, subyekt həm də qrammatik kateqoriya olan xəbərə proyeksiyalanır.

4. Təktərkibli cümlələrdə buraxılmış üzvün iştirak edən üzvə görə bərpası mümkün deyildir. Çünki bu cür rekonstruktiv əməliyyat cümlənin strukturunun dəyişilməsi ilə nəticələnə bilər. Lakin mövcud üzvə görə iştirak etməyən üzvün təfəkkürdə qeyri-müəyyən və ümumi şəkildə təsəvvürü intellektual norma kimi psixoloji sınaqdan çıxmış üsullardandır. Bu baxımdan təktərkibli cümlələrdə “buraxılmış üzv”, “çatışmayan üzv”, “təsəvvür edilmə” kimi istilahlər də şərti mənada işlənir.

5. Bir qrup sadə cümlələrdə – müəyyən şəxslə cümlə konstruksiyasında buraxılan üzv kontekstin semantik məzmunu əsasında bərpa olunur. Cüttərkibli cümlələrin bu səciyyəvi xüsusiyyəti onun üslubi xarakteri ilə əlaqədardır. Təktərkibli cümlələrdə isə hər hansı bir üzvün buraxılması üslubi cəhətlə əlaqədar deyildir. Çünki təktərkibli cümlələr assimetrik cümlələrdir və dilin buna ehtiyacı vardır.

6. Ümumişəxslə cümlələrin şəxs, məkan və zaman məhdudiyyəti tanınmaması zəngin bədii nümunələrlə göstərilmişdir. Suallarının ifadə etdiyi məzmununa görə də həmin cümlə konstruksiyaları bir-birindən fərqlənir. Belə ki, qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin məzmununu ifadə edən sual qrammatik sualdır. Ümumi şəxslə cümlələrdəki sual məzmununun struktur-semantik ahənginə müvafiq məntiqi səciyyə daşıyır. Eyni zamanda, iş və hərəkətin subyektə aidlik dərəcəsi baxımdan struktur məzmunun

ümumiləşməsi üçün stimullaşdırıcı funksiyasını yerinə yetirir. Daha açıq desək, belə cümlə konstruksiyasında subyekt implisit-təsəvvür edilən mübtədəyə müvafiq gəlir. Məsələn: *Nə əkərsən, onu da biçərsən.*

7. Ümumi şəxslı cümlələrdə qrammatik mübtədə fakt olaraq iştirak etməsə də, məntiqi mübtədə ilə idrakı prosesdə eyni dərəcədə “kaolısyon forma”da təsəvvür olunur. Cümlənin məzmunundakı iş və prosesin subyektə münasibətinə nəzər saldıqda belə bir sintaktik-semantik təfəkkür situasıyası ilə qarşılaşmalı oluruq: a) İş, prosesin məzmunca danışanın özünə də eyni dərəcədə aidliyi. Bu, konkret subyektin implisit mübtədə funksıyasında ifadəsinin təzahürüdür; b) İş və hərəkətin məzmunca bütün şəxslərə (tək və cəminə) aidliyi bildirilir. Bu isə ümumi subyektin, yəni məntiqi mübtədənin təsəvvürolunma faktının göstəricisi hesab edilə bilər.

8. Tədqiqat işinin araşdırma hədəflərindən birini də sadə cümlənin struktur-semantik tiplərinin üslubi funksıyalarının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Araşdırma nəticəsində belə bir qənaət əldə edilmişdir ki, sadə cümlənin sintaktik semantıkası nitq mədəniyyəti ilə birbaşa səsleşir. Dilin kommunıkativ-funksional imkanlarının genişlənməsində sintaktik-semantik cəhətin rolu böyükdür. Sadə cümlənin sintaktik semantıkasının tədqiqi, informativ-kommunikativ üstünlükləri ilə yanaşı, fikrin poetik-ekspressiv ifadə tərzinin güclənməsini də stimullaşdırır.

9. Sadə cümlənin zəngin struktur-semantik tiplərindən, onun sintaktik-semantik əlamətlərindən şifahi nitqimizdə olduđu kimi, bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə edilir. Poetik söz ustaları, şair və yazıçılarımız öz təsvir və təhkiyələrində və obrazların ritorıkasında bu cür sadə cümlə konstruksıyalarından emosional, ahəngdar nitq forması təqdim etmək məqsədilə intensiv istifadə edirlər.

10. Təktərkibli cümlələrdə “buraxılmış üzv” “çatışmayan üzv” və “təsəvvüredilmə” kimi teminlərin işlədilməsi şərti xarakter daşıyır. Bu cür rekonstruktiv üsul cüttərkibli cümlə strukturu üçün səciyyəvidir. “Təsəvvüredilmə” istilahnın təktərkibli cümlə konstruksıyasının şərhində istifadəsi daha məqbul hesab olunmur.

11. Sadə cümlənin qrammatik quruluşu həmin konstruksiyanın sintaktik məna cəhətinin formalaşmasında ilk baza hesab edilir. Struktur-semantik aspekt dilin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan və biri digərinin müəyyənlişməsi üçün baza rolunu oynayan vahid bir sistemdir. Dildə həmin sistemdən xaricdə qalan heç bir linqvistik element yoxdur.

12. Sadə cümlə kateqoriyasında forma və məzmunun münasibətində məzmun əsasdır. Bütün inkişaf dövründə məzmun öz strukturuna uyğun yeni forma tələb edir. Ümumiyyətlə, sintaksislə bağlı bir sıra məsələlərin müəyyənlişdirilməsində struktur-semantik cəhətin araşdırılması olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Konkret problemin tədqiqi ilə əlaqədar struktur cəhətə üstünlük verilsə də, bir sıra məsələlərin həllində isə semantik istiqamət aparıcı sayılır. Fikrimizcə, hər iki aspektin paralel öyrənilməsi daha məqsədə uyğun hesab edilir. Çünki dil forma ilə məzmunun, yəni strukturla semantikanın birgə qarşılıqlığının təzahürüdür.

13. Sadə cümlənin zəngin struktur-semantik növləri sırasında şəxslə cümlələr dilin hər iki forması üçün kommunikativ çevikliyi - işlənmə təcrübəsinin genişliyi və stilistik imkanlarının zənginliyi cəhətdən fərqlənir. Nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, istər şifahi, istər yazılı nitq üçün sadə cümlənin struktur-semantik tiplərindən şəxslə cümlələr kommunikativ funksiyası baxımdan daha fəal mövqeyə malikdir.

14. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr danışmaq-folklor üslubuna nisbətən klassik-kitab üslubu üçün daha az işlənməsi ilə müşayiət olunur. Aparılan müşahidə və təhlillər göstərir ki, bu tipli cümlə konstruksiyası mikroüslubi funksionallıq cəhətdən passivdir. Dil sferasında qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin formalaşmasında şeir mühitinə nisbətən nəsr mühiti məhsuldardır.

15. Müxtəsər cümlə strukturunda subyektin morfoloji ifadəsi dildə sonrakı hadisədir. Daha əvvəlki dövrlərdə sadə cümlənin xəbəri nominativ quruluşa malik olması ilə səciyyəli (Məsələn, *Saz ağası- söz ağası. Qız yükü- duz yükü. Dağ yeri- duman yeri. Yurd yeri- güman yeri* (atalar sözü).

16. Qeyri-müəyyənlik anlayışının tarixi təzahürü məhz müəyyənlik əsasında mümkündür – mövcudluğun bu iki forması daim dialektik vəhdətdə fəaliyyət göstərir. Müəyyən şəxslı cümlələr mürəkkəb təkamül prosesi keçdikdən və geniş ifadə təcrübəsi qazandıqdan sonra qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr formalaşmışdır.

17. Şəxssiz cümlələrin böyük bir hissəsi etimoloji subyekt və predikat arasındakı semantik münasibətin metaformalaşması nəticəsində əmələ gəlir (Məsələn, *Bölgədə sakitlikdir. Bayırda vurhavurdur*). Təktərkibli cümlələrin ən tipik nümunəsi sayılan şəxssiz cümlə strukturlarının müəyyən bir qismi isə müstəqil feillərin leksik-qrammatik deformasiyasının nəticəsi kimi təzahür edir.

18. Sadə cümlənin sintaktik-semantik aspektinin tədqiqi zamanı polisemantikləşmə, metaforikləşmə, omonimləşmə, sinonimləşmə və mənaca zənginləşmə kimi bir sıra semantik qanunlar da müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, subyekt və predikat müxtəsər cümlələrin baş üzvlərində bilavasitə maddiləşir və həmin üzvlərə proyeksiyalanır.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri dərc olunmuşdur:

Kitablar:

1. Azərbaycan dilinin sadə cümlə sintaksisi (semantik təhlil), dərs vəsaiti./ – Bakı: Bakı Universiteti, – 2006. – 80 s.

2. Sadə cümlə sintaksisinə dair praktikum, dərs vəsaiti. / - Bakı: Mütərcim, – 2011. – 100 s.

3. Müasir Azərbaycan dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin sxematik strukturu metodik vəsait./-Bak; Mütərcim,-20012,-68s.

Məqalələr:

1. Qrammatik kateqoriyalarla məntiqi kateqoriyaların qarşılıqlı münasibətinə dair // Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə həsr olunmuş II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, I hissə, –Bakı: – Gəncə: – 4-7 may, – 2011. - s. 12-17.

2. Yarımçıq cümlələrin struktur-semantik tiplərinin kommunikativ funksiyasına dair//Ümummilli Lider Heydər Əliyevin

90 illik yubileyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları.- Bakı: – Azərbaycan: - 01-04 may, – 2013 . –s. 20-22.

3. Структурно-семантические особенности обобщенно-личных предложений // –Пенза: Международный центр Научного сотрудничества «Наука и Просвещение» – 2016, № 1, - с. 64-67.

4. Structural and Semantic Peculiarities of Common Clauses // - Пенза: Международный Центр Научного Сотрудничества «Наука и Просвещение» – 2016. № 1, – с. 117-121.

5. Obrazlı nitqin sintaktik-semantik ifadə tərzı (sadə cümlə üzrə) // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya: elmi-nəzəri jurnal, - 2016. № 3, – s. 238-243.

6. Sadə cümlənin sintaktik-struktur sxemi: sintaktik-semantik təhlil// – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya: elmi-nəzəri jurnal, – 2016. № 4, – s. 213-317.

7. Синтаксическая семантика неполных предложений // – Киев: Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко, «Язык и Культура», – 2016. Том II, Выпуск 19 – с. 135-141.

8. Субъектно-предикативные связи в определенно личных предложениях // – Киев: Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко, «Язык и Культура», – 2016. Том III, Выпуск 19, – с. 484-491.

9. Nitqin sintaktik-semantik strukturu (sadə cümlə üzrə) // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi: elmi-metodik jurnal, – 2017, № 1, – s. 56-60.

10. Синтаксически-структурная семантика именных предложений // – Одесса: Науковий Вісник Международного Гуманитарного Университетей, Звоник Наукових Праці – 2017. Выпуск 29, том , – с. 130-133.

11. Sadə cümlənin sintaktik semantikasının formalaşmasında fonetik vasitələrin rolu// – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, –2017. № 1 (102) – s. 127-130.

12. Sual cümləsinin sintaktik-modal semantikasi // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi: elmi-metodik jurnal, – 2017. № 2, – s. 35-39.

13. Müəyyən şəxslı cümlələrin üslubi-semantik xüsusiyyətləri / – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 3 (107), – s. 9-13.

14. Ümumi şəxslı cümlələrin sintaktik semantikasının formalaşmasında xəbərın morfoloji ifadə vasitələrinin rolu // – Bakı: Azərbaycan Hava Yolları, Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, Milli Aviasiya Akademiyasının “Elmi məcmuələr” jurnalı, – 2018, № 4, – 80-83.

15. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin üslubi-semantik xüsusiyyətləri / Ümummillı lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş IX Beynəlxalq elmi konfransın materialları – Bakı: 3-4 may, – 2018. – s. 4-7.

16. Səməd Vurğun yaradıcılığında istifadə edilən aforizmlərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri// – Bakı: Pedaqoji Unievrstetin Xəbərləri, humanitar, ictimai və pedaqoji – psixoloji elmlər seriyası, – 2018. № 2, – 12-19.

17. M.P.Vaqif poeziyasında dil-üslub xüsusiyyətləri və sadə cümlə sintaksisi // – Bakı: pedaqoji Universitetin Xəbərləri, humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2017. № 3, – 12-18.

18. Structural and semantic Peculiarities of common person clause // – Applied Linguistic of Oxford University Press, – 2016, № 5, – 10156 -10161.

19. Structural and semantic features of generalized personal suggestions // Oxford city: The British Journal for the philosophy of science, – 2017. № 4, – 1058-1065.

20. Structural and semantic peculiarities of common person clause // – American journal of Philology John Shopkin, University press, – 2016. № 4, –1042-1049.

21. Söz-cümlənin sintaktik-semantik tipləri // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2019. № 2, – s. 12-17.

22. Şəxssiz və müəyyən şəxslı cümlələrdə sintaktik-semantik əlamətlərin yaranmasında subyektin iştirakı // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi: elmi-metodik jurnal, – 2019. № 2, – s. 55-61.

23. Sintaktik-semantik baxımdan adlıq cümlələrin digər sadə cümlə növləri ilə müqayisəsinə dair // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Filologiya məsələləri” jurnalı, – 2019. № 15, – s. 19-24.

24. Sadə cümlənin semantik konsepsiyası // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2021. № 2, –s. 86-89.

25. Syntactic-Semantic Comparison of Common Person Sentence with Non-Personal and Indefinite Person Sentences // – Rige: Review of international geographical education, – ISSN: 2146-0353 • © RIGEO • 11(7), SPRING, 2021 – p. 758-762

26. Azərbaycan dilində sinkretik strukturlu şəxssiz cümlələrin sintaktik semantikasında qrammatik vasitələrin rolu.// -Bakı; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, -2021. N 10, -s.165-175.

27. Müəyyən şəxslı sual cümləsinin semantikasında intonasiya. // – Bakı Linqvistika problemi, Beynəlxalq Elmi Jurnal, -2021, – c 2, – №2, – s.247-253.

28. Yarımçıq cümlələrin sintaktik semantik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında onun səciyyəvi əlamətlərinin rolu. // – Bakı; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2021, – s.74-82.

29. Elliptik yarımçıq cümlələrin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri. // – Kayseri, Turkiye – Anatolian Scientific Congress – 2022 December 27-28-29, – p. 361-367

Dissertasiyanın müdafiəsi 7 noyabr 2023-cü il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 iyun 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.06.2023

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 78 101

Tiraj: 100